

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

ФІЛОЛОГІЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ

КАФЕДРА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

**Кваліфікаційна робота
магістра**

**на тему СКЛАДНОПДРЯДНІ РЕЧЕННЯ ЗІ СПОЛУЧНИМ СЛОВОМ *ДЕ*
В РОМАНАХ І. БАГРЯНОГО: ФОРМАЛЬНО-ГРАМАТИЧНА І
СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНА ТИПОЛОГІЯ**

Виконала: студентка 2 курсу, групи 8.0358-у
спеціальності 035 “Філологія”
освітньої програми “Українська мова та література”
спеціалізації “Українська мова та література”

_____ А. О. Писаренко
(підпис)

Керівник _____ д-р філол. наук,
(підпис) проф. Р. О. Христіанінова

Рецензент _____ канд. філол. наук,
(підпис) доц. Л. П. Бойко

Запоріжжя

2020
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Факультет *філологічний*
Кафедра *української мови*
Рівень вищої освіти *магістр*
Спеціальність *035 “Філологія”*
Освітня програма *“Українська мова та література”*
Спеціалізація *035.01 “Українська мова та література”*

ЗАТВЕРДЖУЮ

Завідувач кафедри української мови
Р. О. Христіанінова
24 жовтня 2018 року

ЗАВДАННЯ
НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ СТУДЕНТЦІ

Писаренко Аліні Олегівні

1. Тема роботи *Складнопідрядні речення зі сполучним словом де в романах І. Багряного: формально-граматична і семантико-синтаксична типологія, керівник роботи Христіанінова Раїса Олександрівна, доктор філологічних наук, професор, затверджені наказом ЗНУ від 24 травня 2019 року № 781-с.*

2. Строк подання студентом роботи – 24 грудня 2019 р.

3. Вихідні дані до роботи: *Романи Івана Багряного (Багряний І. Скелька. Харків, 1930; Багряний І. Вибрані твори : у 2 т. Київ, 2006; Багряний І. Сад Гетсиманський. Харків, 2016; Багряний І. Огненне коло. Харків, 2017; Багряний І. Тигролови. Київ, 2018); наукові праці І. Вихованця, К. Городенської, А. Загнітка, А. Онатій, Р. Христіанінової та ін.*

4. Зміст розрахунково-пояснювальної записки (перелік питань, які потрібно розробити):

1. Класифікація складнопідрядних речень у лінгвоукраїністиці.

2. Роль сполучного слова в структурі складнопідрядного речення.

3. Формально-граматична та семантико-синтаксична типологія складнопідрядного речення зі сполучним словом де.

4. Особливості використання автором складнопідрядних речень зі сполучним словом де в літературно-художніх творах.

5. Перелік графічного матеріалу (з точним зазначенням обов'язкових креслень).

6. Консультанти розділів роботи.

Розділ	Прізвище, ініціали та посада консультанта	Підпис, дата	
		завдання видав	завдання прийняв
Вступ	Христіанінова Р. О., проф.	08.03.2019	08.03.2019
Перший розділ	Христіанінова Р. О., проф.	24.05.2019	24.05.2019
Другий розділ	Христіанінова Р. О., проф.	12.09.2019	12.09.2019
Висновки	Христіанінова Р. О., проф.	05.11.2019	05.11.2019

7. Дата видачі завдання – 15 жовтня 2018.

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів кваліфікаційної роботи	Термін виконання етапів роботи	Примітка
1.	Пошук наукових джерел із теми дослідження, їх вивчення та аналіз; укладання бібліографії	Жовтень – грудень 2018 р.	Виконано
2.	Добір фактичного матеріалу	Січень – березень 2019 р.	Виконано
3.	Написання вступу	Березень – травень 2019 р.	Виконано
4.	Підготовка розділу 1 “Складнопідрядні речення в історії лінгвоукраїністики”	Травень – вересень 2019 р.	Виконано
5.	Написання розділу 2 “Функціонування складнопідрядних речень зі сполучним словом <i>де</i> в романах Івана Багряного”	Вересень – листопад 2019 р.	Виконано
6.	Формулювання висновків	Листопад 2019 р.	Виконано
7.	Оформлення роботи, одержання відгуку та рецензії	Грудень 2019 р.	Виконано
8.	Захист роботи	Січень 2020 р.	Виконано

Студент _____
(підпис)

А. О. Писаренко

Керівник роботи _____
(підпис)

Р. О. Христіанінова

Нормоконтроль пройдено.

Нормоконтролер _____
(підпис)

Л. М. Стовбур

РЕФЕРАТ

Кваліфікаційна робота магістра “Складнопідрядні речення зі сполучним словом *де* в романах І. Багряного: формально-граматична і семантико-синтаксична типологія” містить 90 сторінок.

Для виконання кваліфікаційної роботи дібрано 431 складнопідрядне речення зі сполучним словом *де*, опрацьовано 86 наукових джерел.

Об’єкт дослідження – складнопідрядні речення зі сполучним словом *де*, зафіксовані в романах Івана Багряного.

Предметом вивчення була формально-граматична й семантико-синтаксична типологія складнопідрядних речень зі сполучним словом *де* в романах письменника.

Мета роботи – виявити формально-граматичні й семантико-синтаксичні типи складнопідрядних речень зі сполучним словом *де* та проаналізувати функціонування таких типів речень у романах Івана Багряного.

У процесі дослідження виконано такі **завдання**: 1) з’ясовано лінгвістичний статус складнопідрядних речень, інтерпретацію їхньої класифікації в традиційній і новітній мовознавчій літературі; 2) виявлено сукупність складнопідрядних речень зі сполучним словом *де* в романах Івана Багряного; 3) здійснено формально-граматичну та семантико-синтаксичну класифікацію розглянутих складнопідрядних речень; 4) проаналізовано та охарактеризовано особливості функціонування означених речень у творах автора.

Дослідження велось із застосуванням зіставного, статистичного та описового **методів**.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що вперше було проведено комплексний аналіз складнопідрядних речень зі сполучним словом *де* та визначено їхню формально-граматичну й семантико-синтаксичну типологію в літературно-художньому спадку Івана Багряного.

Сфера застосування. Результати дослідження можуть бути використані в школах різних типів на уроках української мови при вивченні розділу „Складнопідрядне речення”, у вищих навчальних закладах різних рівнів акредитації, а також у спецкурсах і спецсемінарах із мовознавства.

Ключові слова: ЛІНГВОУКРАЇНІСТИКА, МОВОЗНАВСТВО, СИНТАКСИС, СКЛАДНОПІДРЯДНЕ РЕЧЕННЯ, СПОЛУЧНЕ СЛОВО, ФОРМАЛЬНО-ГРАМАТИЧНА ТИПОЛОГІЯ, СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНА ТИПОЛОГІЯ

ABSTRACT

Master's thesis Complex Sentences with a connecting Word *de* used in the Novels of I. Bagriany: formal-grammatical and semantic-syntactic Typology contains 90 pages.

To fulfill the thesis 431 complex sentences with the connecting word *de* were selected, 86 scientific sources were studied.

The object of the study were a complex sentences with the connecting word *de*, recorded in the novels of Ivan Bagriany.

The subject of the study was a formal-grammatical and semantic-syntactic typology of complex sentences with the connecting word *de* in the novels of the writer.

The aim of this study was to find out the formal-grammatical and semantic-syntactic typology of complex sentences with the connecting word *de* and to analyze the functioning of such types of sentences in Ivan Bagriany's novels.

During the study the following **tasks** were completed: 1) the linguistic status of complex sentences was found out, their classification in traditional and modern linguistic literature was conducted; 2) a set of complex sentences with a connecting word *de* in the novels of Ivan Bagriany was revealed; 3) formal-grammatical and semantic-syntactic classification of the considered complex contract sentences were made; 4) peculiarities of functioning of the stated sentences in the works of the author were analyzed and characterized.

The study was based on the comparative, statistical and descriptive **methods**.

Scientific novelty of the study is that a complex analysis of compound sentences with a connecting word *de* was conducted for the first time and their formal-grammatical and semantic-syntactic typology in Ivan Bagriany's literary and artistic heritage was determined.

Field of application. The results of the study can be used in schools of different types in the Ukrainian language lessons during the study of "Complex sentence", in higher educational institutions of different levels of accreditation, as well as in special linguistic courses and seminars.

Keywords: UKRAINIAN LINGUISTIC STUDIES, LINGUISTICS, SYNTAXIS, COMPLEX SENTENCE, CONNECTIVE WORDS, FORMAL-GRAMATIC TYPES, SEMANTIC-SYNTAXIC TYPOLOGY

ЗМІСТ

ВСТУП	7
РОЗДІЛ 1. СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ В ІСТОРІЇ ЛІНГВОУКРАЇНІСТИКИ	10
1.1. Типології складнопідрядних речень в історії їх вивчення	10
1.2. Основи типології складнопідрядних речень на новітніх засадах функційно-категорійної граматики	24
РОЗДІЛ 2. ФУНКЦІОНУВАННЯ СКЛАДНОПІДРЯДНИХ РЕЧЕНЬ ЗІ СПОЛУЧНИМ СЛОВОМ <i>ДЕ</i> В РОМАНАХ ІВАНА БАГРЯНОГО	37
2.1. Складнопідрядні речення типової структури зі сполучним словом <i>де</i> в романах Івана Багряного	37
2.1.1. Складнопідрядні речення зі сполучним словом <i>де</i> з прислівними валентно зумовленими підрядними частинами	37
2.1.2. Складнопідрядні речення зі сполучним словом <i>де</i> з прислівними валентно не зумовленими підрядними частинами	42
2.1.3. Складнопідрядні речення зі сполучним словом <i>де</i> з приреченнєвими підрядними частинам	54
2.1.4. Складнопідрядні речення зі сполучним словом <i>де</i> з опосередкованими підрядними частинами	57
2.2. Складнопідрядні речення специфічної структури зі сполучним словом <i>де</i> в романах Івана Багряного	60
2.2.1. Складнопідрядні речення зі сполучним словом <i>де</i> приєднувального типу	60
2.2.2. Складнопідрядні речення зі сполучним словом <i>де</i> займенниково-співвідносного типу	63
ВИСНОВКИ	77
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	84

ВСТУП

Кожного року з'являються нові праці в царині лінгвоукраїністики, що надає змогу дослідникам стверджувати про постійне всебічне дослідження функціонування складного речення та опрацювання проблем, що пов'язані з цими конструкціями. Протягом майже двохсотрічного періоду розвитку української синтаксичної науки сформувались різноманітні погляди та підходи до вивчення неймовірно складної системи синтаксичних утворень, їхньої структури та семантики, синтаксичних зв'язків та семантико-синтаксичних відношень. Зокрема теоретичні засади вивчення складного речення були викладені в роботах таких мовознавців, як: Л. Булаховський, Я. Головацький, М. Петерсон, О. Пешковський, М. Поспелов, П. Фортунатов та ін.

Серед сучасних українських лінгвістів подібні питання стали об'єктами досліджень С. Бевзенка, І. Вихованця, К. Городенської, Н. Гуйванюк, Я. Димарського, А. Загнітка, М. Каранської, М. Кобилянської, М. Русанівського, І. Слинька, Р. Христіанінової, К. Шульжука та ін. Щодо стану новітнього розвитку української граматики В. Шинкарук зазначає, що сьогоденні погляди лінгвістів характеризуються “намаганням систематизувати семантико-синтаксичні одиниці на нових концептуальних чи методологічних засадах, переглянути й уточнити деякі наукові поняття, сформульовані впродовж кількох десятиліть” [78, с. 51].

Зауважимо, що складне речення, як і будь-яка інша сфера природної мови, виділена на основі природних, закладених в ній самій основ, являє собою системне утворення. Завдання науки в такому випадку – побачити й описати ті зв'язки й відношення, які організують у систему певну множину фактів. Найзагальніше уявлення про складне речення пов'язане з ідеєю об'єднання двох предикативних частин, які називають дві події, за допомогою певного способу й формального засобу зв'язку, який сигналізує про змістові відношення

між цими подіями. Тому показник зв'язку є конструктивним центром моделі складного речення й основним носієм її синтаксичного змісту [76].

Уже з кінця ХХ ст. набуває актуальності питання функціонування складного речення в мовотворчості українських письменників, що зумовило появу вагомих досліджень типів складнопідрядних речень у різних художніх текстах, як українськомовних, так і англійськомовних (Ю. Бойко, О. Луценко, М. Плоткіна), семантики і структури складного речення Є. Гуцала (Н. Морозова), складнопідрядного речення в творах І. Франка (Н. Фарина).

Детальний аналіз сучасних наукових праць дає змогу стверджувати, що для мовознавчих студій сьогодення характерним є перехід від студіювання типів речень до їхніх часткових виявів. Поза тим, у жодній із подібних праць не вивчено специфіки типології й функціонування складнопідрядних речень із сполучним словом *де* в романах відомого українського поета, прозаїка, публіциста та політичного діяча Івана Багряного, що й зумовлює **актуальність** теми нашої наукової розвідки.

Об'єктом дослідження є складнопідрядні речення зі сполучним словом *де*, зафіксовані в романах Івана Багряного.

Предметом дослідження постає формально-граматична й семантико-синтаксична типологія складнопідрядних речень зі сполучним словом *де* в романах письменника.

Мета дослідження – виявити формально-граматичні й семантико-синтаксичні типи складнопідрядних речень зі сполучним словом *де* та проаналізувати функціонування таких типів речень у романах Івана Багряного.

Для досягнення поставленої мети передбачаємо виконання таких **завдань**:

1) з'ясувати лінгвістичний статус складнопідрядних речень, інтерпретацію їхньої класифікації в традиційній і новітній мовознавчій літературі;

2) виявити складнопідрядні речення зі сполучним словом *де* в романах Івана Багряного;

3) здійснити формально-граматичну та семантико-синтаксичну класифікацію розгляданих складнопідрядних речень;

4) проаналізувати та охарактеризувати особливості функціонування означених речень у творах автора.

Методи дослідження. Вивчення складнопідрядних речень зі сполучним словом *де* в романах автора можливе за умови комплексного використання різних методів лінгвістичного дослідження. Метод зіставлення застосовано для характеристики класифікацій складнопідрядних конструкцій, що сформувались за певний історичний час. Статистичний метод використано для формування вибірки складнопідрядних утворень у романах, узагальнення та аналізу кількісного їхнього поширення. Описовий метод використано для комплексного аналізу цих конструкцій у творах Івана Багряного.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що вперше було проведено комплексний аналіз складнопідрядних речень зі сполучним словом *де* та визначено їхню формально-граматичну й семантико-синтаксичну типологію в літературно-художньому спадку Івана Багряного.

Практичне значення роботи полягає в тому, що результати дослідження можуть бути використані в школах різних типів на уроках української мови при вивченні розділу “Складнопідрядне речення”, у вищих навчальних закладах різних рівнів акредитації, а також у спецкурсах і спецсемінарах із мовознавства.

Публікації. Елементи наукового дослідження відображено у статті, опублікованій у шостому випуску Криворізького збірника “Матеріали студентських наукових читань” 2019 року: Писаренко А. О. Складнопідрядні речення зі сполучним словом *де* з прислівними валентно зумовленими підрядними частинами у романах Івана Багряного. *Матеріали студентських наукових читань* : зб. наук. праць. Кривий Ріг, 2019. Вип. 6. С. 83–89.

РОЗДІЛ 1

СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ В ІСТОРІЇ ЛІНГВОУКРАЇНІСТИКИ

1.1. Типології складнопідрядних речень в історії їх вивчення

Проблема вивчення складнопідрядного речення в лінгвоукраїністиці не є новою, вона викликала чималий інтерес у мовознавців ще з початку ХІХ ст. Попри це питання функціонування в мові таких одиниць залишається й досі актуальним, оскільки дослідження їхньої типології, як і студіювання інших різновидів речень загалом, належать до вічних лінгвістичних проблем, розв'язання яких завжди буде ускладнене постійним неупинним розвитком граматичного вчення.

Сьогодні в царині синтаксису української мови все глибше утверджуються принципи функційно-категорійної граматики, основні положення якої ґрунтовно та вагомо розкриті у працях І. Вихованця, котрого виправдано називаємо фундатором функційно-категорійної концепції вивчення синтаксичного ладу мови загалом і складнопідрядних речень зокрема [12–20]. А. Загнітко збагатив теорію складнопідрядних речень аналізом їхніх функційних особливостей [38; 39; 40]. К. Городенська досліджувала складнопідрядні речення як базові одиниці для різних типів простих ускладнених конструкцій, упровадила семантико-синтаксичну та формально-синтаксичну диференціацію сполучників [26–31]. М. Мірченко витлумачив підрядність як формально-синтаксичну категорію [47]. У роботах української дослідниці Р. Христіанінової впроваджено загалом новий погляд на формально-граматичну й семантико-синтаксичну класифікацію складнопідрядних речень і специфіку репрезентації синтаксичних категорій в них [70–73]. Н. Гуйванюк займалась вивченням формально-семантичних співвідношень у системі синтаксичних одиниць [36]. К. Шульжук значну увагу присвятив аналізу складнопідрядних багатокomпонентних речень [79].

У зарубіжній лінгвістиці так само складнопідрядні речення неодноразово поставали предметом уваги дослідників. Зокрема П. Бонк, А. Нагурко досліджували такі конструкції в польській мові [81; 86], структуру складнопідрядних речень англійської мови студіював М. Браун [82], вивченням синтаксису німецької мови займався К. Гладров [84], а серед французьких лінгвістів вагомий внесок у розвиток теорії складнопідрядних речень зробили А. Греймас [85] та П. Шадро [83].

Протягом тривалого періоду дослідження складнопідрядних конструкцій мовознавці застосовували різні підходи до їх вивчення. В історії розвитку східнослов'янської лінгвістичної традиції сформувалося три підходи і відповідно три класифікації складнопідрядних речень – логіко-граматична, формально-граматична та структурно-семантична, основні положення яких згодом стали підґрунтям сучасного вчення про складнопідрядні речення.

Логіко-граматична класифікація започаткована в ХІХ ст. Загальна концепція наведеної типології ґрунтується на принципах ототожнення структури складнопідрядного речення зі структурою простого речення [66]. За таких умов складнопідрядне утворення стає подібним до простого речення, а підрядна частина уподібнюється до членів простого речення. Загалом на перших етапах функціонування в мові цієї класифікації поєднувались два принципи – власне-морфологічний та власне-синтаксичний [73, с. 27]. Класифікацію, вибудовану на власне-морфологічному принципі, простежуємо в дослідженнях С. Тимченка, який виокремлював речівникові, прикметникові та прислівникові “побічні” речення [68, с. 70], з погляду власне-синтаксичного принципу дослідники розмежовували підметові, додаткові, означальні, обставинні та присудкові підрядні речення [11, с. 279; 48, с. 292]. У такому вигляді логіко-граматична класифікація існує в сучасній лінгвоукраїністиці поряд зі структурно-семантичною типологією [69; 80].

Становлення логіко-граматичної класифікації можемо впевнено назвати динамічним, адже перелік різновидів підрядних частин щоразу змінювався. Ф. Буслаєв у праці “Историческая грамматика русского языка” [10, с. 33–34]

акцентує увагу на тому, що кожен член головного речення, крім присудка, може бути виражений підрядним реченням, що зумовило переосмислення вченим згаданої нами типології. Дослідник послідовно виокремлював підрядні підметові, додаткові, означальні та обставинні, але водночас розмежовував серед останніх підрядні обставинні місця, часу, способу дії, міри та ступеня, причини, умови, мети й, відповідно, підкреслював існування підрядних частин підстави, приводу та порівняння [11, с. 279, 545]. Зауважимо, що визначальною рисою наукового доробку Ф. Буслаєва вважаємо виокремлення з-поміж різновидів складнопідрядних конструкцій речень перехідного типу, що з одного боку орієнтовані на складнопідрядні, адже між частинами відчувається семантична взаємозалежність і їхнє розташування є стійким, а з іншого – наближаються до складносурядних за відповідною автономністю частин. Прикладами таких речень автор дослідження називає порівняльні та допустові складнопідрядні конструкції [11, с. 545].

Функціонування в логіко-граматичній класифікації складнопідрядних речень із підрядними порівняльними не було досить усталеним, оскільки найчастіше їх ототожнювали з частинами, що, на думку академіка О. Руднева, відносились до присудка у складі головної частини та визначали характер його дії шляхом порівняння або зіставлення з іншою дією, яка була подібна до першої в певній ознаці, з метою виклику в уяві реципієнта переконливого уявлення про суб'єкт або об'єкт головної частини [62, с. 304]: *Липи біля будинку були стомлені, наче сонце прагнуло довести їм нинішню свою вищу владу* (А. Яна). Досить часто дослідники вбачали певну тотожність між підрядними порівняльними та підрядними обставинними способом дії на основі їхньої структурної та семантичної подібності. Однак найголовнішою рисою, що відрізняла перший тип речень від другого, вважали суто семантичну ознаку, бо “порівняльні підрядні речення, на відміну від підрядних способом дії, позначають із чим порівнюється те, про що йде мова у головному реченні. Основна ознака порівняльного підрядного при зіставленні з підрядним способом дії – це наявність у порівняльному підрядному реченні моменту порівняння або зіставлення” [62, с. 305]. Такі утворення А.

Загнітко відповідно поділяє на два різновиди за характером семантики порівняння [38, с. 381]: 1) порівняння за уподібненням змісту головної частини до реальних подій; 2) порівняння за уподібненням змісту головної частини до ірреальних подій: *І зблиснула гроза – неначе вихопила ніж* (Л. Костенко). Однак підрядні порівняльні частини в галузі традиційної логіко-граматичної класифікації найчастіше не виокремлюються.

Іншим різновидом складних конструкцій у складі розглянутої нами класифікації виступають складнопідрядні речення з підрядними підметовими частинами. В таких конструкціях підрядна частина може компенсувати відсутність підмета або конкретизувати його зміст. Залежно від того, яку функцію буде виконувати підрядна частина, ми можемо, спираючись на дослідження А. Загнітка, розподілити такі речення на дві основні групи [38, с. 368–369], де першу складають такі складнопідрядні речення, у яких залежна частина обов’язково конкретизує зміст підмета в головній частині: *І спігне той, хто хоче віднайти Поцербину на сонячній тарелі* (П. Тичина), а другу групу досліджуваних нами речень складають ті, у яких підрядна частина компенсує відсутній підмет в головній частині (компенсувальні конструкції): *Хто не жив посеред бурі, не збагне журби безсилля* (Л. Українка). Такі утворення І. Вихованець називав структурами перехідного типу між складним та простим реченням. Підставою для такої номінації вченому давало те, що згадана конструкція певним чином реалізує підметову позицію [15].

Досить поширеним різновидом складнопідрядних речень у царині логіко-граматичної типології вважаються складні конструкції із підрядними присудковими. Уперше питання функціонування в лінгвістичній науці підрядних присудкових порушив Д. Овсянко-Куликовський у роботі “Синтаксис русского языка” [48, с. 292]. Зауважимо, що в присудкових реченнях підрядна частина може лише компенсувати відсутність іменного складеного присудка: *Дівчина, що калина в лузі* (Народна творчість) [38, с. 370].

Суперечливою для синтаксистів української мови постає думка щодо відповіді такого типу підрядних частин на певні питання. Зокрема, О. Руднев у

роботі “Синтаксис современного русского языка” стверджує, що підрядні присудкові можуть відповідати на питання прикметникового типу *який? яке? яка?* [62, с. 293], однак автори “Граматики української мови” та “Сучасної української мови” запевняють, що до таких конструкцій поставити питання – неможливо [32; 33, с. 296–298; 66]. Загалом, під час визначення підрядної присудкової частини складнопідрядного речення основну увагу варто звертати саме на дослідження морфологічної природи присудка у складі головної частини, тому твердження О. Рудневої про можливість використання питань при визначенні підрядної присудкової конструкції можемо вважати некоректним, адже ті самі питання можемо використовувати й при визначенні підрядної означальної частини [38, с. 370].

Наступним різновидом складнопідрядних речень у логіко-граматичній класифікації виступають речення з підрядними додатковими частинами. У таких конструкціях найчастіше підрядна частина виконує роль “об’єктного визначника при дієслові, прикметнику, віддієслівному іменнику, прислівнику або ж конкретизує додаток головної частини, виражений займенником” [38, с. 370]: *Ти ж сам сказав, що мені багато чого невтямки* (І. Багрянний).

Речення із підрядними означальними також входять до складу логіко-граматичної класифікації. У таких конструкціях підрядна частина підпорядкована певному слову або словосполученню у головній частині та виступає їхньою атрибутивною ознакою. Підрядна означальна частина переважно безпосередньо пов’язана з іменником у головній, але досить часто й із займенником, прикметником або навіть словосполученням (яке обов’язково має загальну субстантивну семантику). Основою критерію поділу складнопідрядних речень із підрядними означальними виступають саме формальні відношення між головною та підрядною частинами. Це дало змогу дослідникам розподілити такі типи речень на дві великі групи, де до першої належать складнопідрядні речення з підрядними означальними відносного підпорядкування: *Йди, скажи товаришам скільком, хто мешкає найближче, і вертайся...* (Л. Українка), а другу групу утворюють речення

з підрядними означальними сполучникового типу: *Іноді він поринав у такий глибокий роздум, що його будили, як сонного, і тоді він прокидався* (О. Довженко).

Найбільшим різновидом складнопідрядних речень у логіко-граматичній класифікації виступають речення з підрядними обставинними. Їх А. Загнітко у роботі “Теоретична граматики української мови. Синтаксис” нарахує вісім (обставинні частини способу дії, наслідкові, причинові, допустові, мети, умови, часу та місця) [38, с. 373–381]. Критерієм класифікації цих утворень, спираючись на дослідження Л. Кадомцевої, можемо назвати функціонування підрядної частини як розгорнутого члена речення – обставини [66, с. 343]. У складнопідрядних реченнях із підрядними обставинними місця залежна частина виступає інформантом просторової семантики головної частини речення з погляду напрямку або місця, де відбувається основна дія: *Де не повернеться – всюди за ним золоте гілля росте* (Г. Тютюнник). У складнопідрядних реченнях із підрядними обставинними часу залежна частина найчастіше вказує на тривання основної дії або стану у головній частині. Такі речення, за визначенням А. Загнітка, найчастіше виступають одним із часткових виявів загальної категорії темпоральності української мови [38, с. 374]: *Експрес не рушав доти, доки не чіплявся останній пасажир* (І. Багряний). Складнопідрядними реченнями з підрядними умовними називають такі конструкції, у яких підрядна частина виконує функцію показника реальності чи ірреальності певної умови, за якою відбувається або могла відбутись дія, про яку розповідає головна частина. Формальними показниками зв'язку головної та підрядної частин у таких типах речень виступають сполучники (*якщо б, коли б, аби*): *Відповідали йому, якщо цей черговий був “симпатичний”* (І. Багряний) [38, с. 376]. Наголошуємо на тому, що функційно-структурним показником причинової семантики підрядних умовних є те, що їх можна перетворити в підрядне причинове: *Відповідали йому, якщо цей черговий був “симпатичний” → Відповідали йому, бо цей черговий був “симпатичний”*.

Одними із найчастотніших складнопідрядних речень із підрядними обставинними у логіко-граматичній класифікації виступають речення з

підрядними мети. Ці конструкції вказують на певну мету, ціль, призначення конкретної дії чи стану в головній частині: *Хлопці ходили ще до річки вкосити трави і носили її оберемками, щоб вистачило коням на ніч* (І. Багрянний). Такі речення, у яких ми відчуваємо взаємодію семантики дієслова-присудка головної частини та всієї підрядної частини, А. Загнітко пропонує називати “безпосередніми”, послідовно виокремлюючи другий тип складнопідрядних речень із підрядними обставинними – опосередкованими [38, с. 377], особливість якого полягає в тому, що такі структури мають опосередкований зв’язок з предикативним центром головної частини, який допомагає передати той чи той другорядний член: *Почала навмисне плакати, щоб вони ні про що не здогадалися* (Ю. Яновський).

Складнопідрядні речення з підрядними допустовими також складають частину від складних конструкцій у логіко-граматичній класифікації. Загалом, вважаємо, що в таких реченнях підрядна частина виконує роль вираження певної думки, яка протиставляється певним думкам та очікуванням у головній частині: *Кажуть, у степу з криниці, скільки не пий – дна не дістанеш* (Народна творчість).

Наступним різновидом складнопідрядних обставинних речень у логіко-граматичній класифікації вважаємо речення з підрядними причиновими. Характерною ознакою цих синтаксичних утворень є те, що в них підрядна частина вказує на причини події у головній частині: *В декого вже спорожніли кишені, бо всі ці розкоші коштують гроші* (І. Багрянний).

Поруч із складнопідрядними реченнями з підрядними причиновими побутують у мові речення з підрядними наслідковими, у яких підрядна частина вказує на наслідок дії головної частини та обов’язково поєднується з нею сполучником *так що*. Підрядні наслідкові частини завжди мають відношення до всього змісту головної частини: *Вся та валка вагонів була натоптана пасажиром до одказу, так що людські руки і голови, навіть ноги випиналися з вікон і з тамбурів* (І. Багрянний). А. Загнітко висуває припущення, що такі речення можна вважати одним із різновидів семантики причини, яка в загальних обрисах змальовує й наслідок, однак запевняє, що сполучник *так що* виступає

конституентом виключно наслідковості, а конкретніше – причини, яка буде доведена до кінцевого виміру [38, с. 380].

Завершують класифікацію речень із підрядними обставинними – складнопідрядні речення з підрядними способу дії, у яких підрядна частина виступає показником ступеню чи способу дії та ознаки в головній частині: *А гармонії і гармонійки ревли так, що витиснули геть румбу і навіть рідного Дунаєвського, роздираючи вуха і душу не тільки пасажирам, а й станційним диспетчерам та кочегарам* (І. Багрянний).

У низці наукових досліджень у межах логіко-граматичної класифікації дослідники також виокремлюють складнопідрядні речення з підрядними зіставними частинами. У таких конструкціях зміст головної частини зіставляється зі змістом підрядної частини, що зазвичай виступає із семантичним відтінком допусту, протиставлення, кількості та часу. Показником зіставної семантики виступають аналітичні сполучники *чим – тим, тоді як, наскільки – настільки*. Зіставна семантика подібних конструкцій надала змогу І. Чередниченку кваліфікувати їх як підрядні частини паралельно-поступового розгортання [75, с. 119–120]: *В міру того як зникали контури найближчих дерев, ставало тривожніше на душі* (А. Яна). У таких різновидах складнопідрядних речень зв'язок змісту обох складових частин стає прозорим та повністю реальним, що дало змогу авторам академічної граматики української мови послуговуватись терміном “взаємопідрядність” [33, с. 346–350].

Останнім різновидом складнопідрядних речень у межах логіко-граматичної класифікації постають речення із підрядними супровідними. До таких конструкцій належать ті, у яких підрядна частина містить додаткову інформацію щодо змісту головної частини: *Марійка мимоволі дістала книгу, чим немало здивувала подругу* (А. Яна). Автори видання “Сучасна українська мова” акцентують увагу на тому, що семантично зв'язок між головним та підрядним реченням є дуже близьким до наслідкового, що є властивим для єднальних складносурядних та безсполучникових конструкцій [66, с. 386]. Інколи підрядні супровідні називають

приєднувальними [33, с. 350–351] або розглядають як підрядні із семантичним відтінком приєднування з супроводом [67, с. 340–341].

Зауважимо, що функціонування логіко-граматичної класифікації складнопідрядних речень в лінгвоукраїністиці має як свої переваги, так і недоліки. Позитивним є те, що складні речення досліджують як конструкції, що ґрунтуються на синтаксичному зв'язку аналогічному до того, який виявляється у складі простого речення. Однак під час вивчення інших типів складнопідрядних утворень синтаксисти вказують на обмеженість такого підходу, оскільки функційна відповідність членів речення та підрядних частин мають схожий характер, але залежні частини можуть передати більший пласт граматичних відношень, аніж члени речення. Головним недоліком цієї класифікації вважаємо ігнорування конструктивних особливостей речення та структурно-семантичних відношень між головною та підрядними частинами.

Недосконалість логіко-граматичної класифікації спонукала синтаксистів до пошуків нових принципів класифікації складнопідрядних речень, що зумовило появу на межі ХХ ст. формально-граматичної типології, представники якої основну увагу спрямовують на дослідження особливостей зв'язку та існування предикативної частини в архітектоніці складнопідрядного речення.

Першим, хто звернув увагу на формально-граматичні особливості складнопідрядних речень, став Д. Овсянико-Куликовський, який хоч і продовжував аналізувати складнопідрядні речення за подібністю до членів простого речення, але основну увагу звертав на функціонування підрядних сполучників та сполучних слів [48]. Суто формальний підхід до аналізу складнопідрядних речень простежується в працях П. Фортунатова, який пропонує вирізнити з-поміж складнопідрядних речень два типи: 1) речення зі сполучниками; 2) речення зі сполучними словами [70, с. 188–189; 73, с. 30].

Згодом з'являється поділ складнопідрядних речень на конструкції з відносною та невідносною підрядністю. До перших уналежнювали складні речення, у яких функцію зв'язку між головною та предикативною частиною виконували сполучні слова, до других – речення, у яких поєднували головну

частину та підрядну сполучники. Подальший аналіз складних конструкцій надав змогу дослідникам серед цих двох типів речень виокремити їхні різновиди на основі певних семантичних підтипів. Такий підхід стає основою процесу вивчення функційного навантаження сполучних елементів у структурі речення та дає поштовх для подальшого їхнього вивчення. Схожі думки помічаємо в роботі О. Пешковського “Русский синтаксис в научном освещении”, де науковець запропонував семантичну класифікацію підрядних сполучників. Серед семантичних сполучників учений вирізняє: 1) часові; 2) з’ясувальні; 3) порівняльні; 4) цільові; 5) наслідкові; 6) причинові; 7) умовні; 8) допустові [56, с. 480–497]. Доповнив формально-граматичну класифікацію дослідник поділом складнопідрядних речень, підрядні частини яких поєднані сполучними словами, на два типи: 1) власне-відносні речення, де підрядна частина повністю підпорядковується головній; 2) непрямо-питальні речення, у яких простежується зв’язок відносного члена речення з одним словом підпорядкувальної частини [56, с. 438–443].

Зовсім нове розуміння функціонування складного речення знаходимо в концепції формально-граматичної класифікації М. Петерсона [55, с. 33]. Учений запропонував замінити поняття складного речення на явище поєднання словосполучень у реченні за допомогою тих чи тих відносних слів та сполучників. Схожі думки простежуємо й у праці відомої дослідниці Є. Галкиної-Федорук [22, с. 160–182].

Подібні підходи до класифікації сполучників зумовили появу в різноманітних посібниках загальної типології сполучників, серед яких виокремлювались групи цільових, причинових, порівняльних, часових, умовних, відступних, висказових та наслідкових сполучників, а серед сполучних слів виокремлювались відносні іменники (*хто, що*), відносні прислівники (*де, поки, коли*) та відносні прикметники (*чий, котрий*) [54].

Заслугою наукового доробку в царині формально-граматичної класифікації Л. Булаховського стало те, що вчений розмежував типи сполучників на підставі їхньої здатності виступати текстотвірним елементом та функційної спроможності

приєднувати речення. Дослідник послідовно класифікував сполучники, що поєднують окремі речення та члени речення; сполучники, що поєднують відносно самостійні речення та їхні еквіваленти; парні сполучники; сполучники, що розпочинають окреме речення; сполучники, які вживаються на межі фраз [9, с. 310]. Сполучники, основним призначенням яких є встановлення зв'язку між підрядною та головною частиною, найчастіше належать до першої групи.

Щодо загальної структури складнопідрядного речення сполучні слова та сполучники виконують ідентичні функції, оскільки виступають виразниками синтаксичного зв'язку та семантико-синтаксичних відношень між головною частиною та підрядною. Однак А. Загнітко акцентує увагу на тому, що структурна роль сполучників та сполучних слів у підрядній частині суттєво відрізняється. І. Вихованець має схожу думку, оскільки вважає, що у формально-граматичному плані сполучники ніколи не посідають самостійну позицію члена речення, адже можуть лише оформлювати синтаксичний зв'язок між простими реченнями в структурі складного речення. Такий синтаксичний зв'язок науковець уподібнює до функціонування відмінкових закінчень між членами речення в простих реченнях [13, с. 81]. Сполучні слова, на відміну від сполучників, можуть виступати повноцінним компонентом формально-синтаксичної структури підрядної частини, адже виступають формально-синтаксичними членами речення (підметом або другорядним членом речення): *В'юниться стежка поміж очеретами, іде Єлька, куди сама стежка веде, – у плавневе безлюддя, у плавневу безгомінь* (О. Гончар).

Зауважимо, що формально-граматична класифікація складнопідрядних речень побудована саме на ґрунтовних принципах диференціації сполучних засобів між предикативними частинами на основі їхньої семантики, що було спробою вибудувати їхню конкретну систему. Однак ця класифікація має свої недоліки, основним з яких вважаємо те, що більшість сполучників може виступати засобом поєднання предикативних частин різноманітної семантики, а сполучні слова, своєю чергою, загалом не мають конкретної семантичної спеціалізації.

Саме незадоволення дослідників логіко-граматичним та формально-граматичним підходом до класифікації складнопідрядного речення зумовило пошук науковцями нової класифікації, яка б охопила не тільки закономірності підпорядкування підрядної частини головній, а й закономірності вживання конкретних сполучних засобів та напрямів семантичної взаємодії між ними. Постійний пошук лінгвістами нової класифікації складних речень зумовив появу в другій половині ХХ ст. структурно-семантичної класифікації складних речень.

Під час систематизації різновидів складнопідрядних речень у царині структурно-семантичної типології враховують: 1) характер співвідношення між головною і підрядною частинами; 2) до чого відноситься підрядна частина; 3) за допомогою яких формально-граматичних засобів приєднується підрядна частина [38, с. 385].

Основні засади структурно-семантичної класифікації визначили в своїх працях В. Белошاپкова, О. Мельничук, М. Поспелов, І. Чередниченко, погляди яких ґрунтувались на концептуальних ідеях О. Востокова, П. Гелійського, І. Давидова, Є. Тимченка, О. Шахматова, у дослідженнях яких непоодинокими є думки про необхідність послідовного врахування при аналізі складнопідрядних речень особливостей співвідношення головної та підрядної частин і специфіки їх формально-граматичного поєднання [38, с. 385].

З огляду на будову складнопідрядного речення в межах структурно-семантичної класифікації можемо виокремити дві основні групи складних речень. До першої групи належать речення нерозчленованої структури (нерозчленовані, одночленні (М. Поспелов). Для таких конструкцій характерними є складнопідрядні речення, підрядна частина яких відноситься до одного слова або словосполучення головної частини [59; 60]. У цих утвореннях зв'язок підрядної та головної частин здійснюється переважно за допомогою співвідносних слів або асемантичних, функційних сполучників. Залежна частина в складнопідрядних реченнях нерозчленованої структури пояснює певне слово або словосполучення в складі головної частини, яке обов'язково вимагає уточнення та конкретизації інформації, водночас головна частина в таких реченнях є семантично

незавершеною та не може існувати в мові без підрядної: *Ви знаєте, як липа шелестить у місячні весняні ночі?* (П. Тичина).

До складу складнопідрядних речень нерозчленованої структури дослідники відносять складнопідрядні речення: 1) з підрядними присубстантивно-атрибутивними або означальними частинами: *Немає людності такої, громади жодної нема, яка б із давнини глухої йшла по всесвіту німа* (М. Рильський); 2) складнопідрядні речення предметно-ототожнені: *Добре жить тому, чия душа і дума добро навчилися любить* (Т. Шевченко); 3) складнопідрядні з'ясувальні речення: *Удав, мов не дочув* (Л. Українка).

Другу групу складнопідрядних речень у межах структурно-семантичної класифікації формують складні речення розчленованої структури (двочленні, за М. Поспеловим). До таких конструкцій належать речення, у складі яких підрядні частини відносяться до всієї головної частини та пов'язуються з нею за допомогою семантичних сполучників. Зв'язок між предикативною та головною частинами не такий тісний, як у складнопідрядних нерозчленованої структури, адже головна частина може існувати у складі речення самостійно: *Темнота важчала, ніби самі гори змикалися над головою* (О. Гончар).

До складнопідрядних речень розчленованої структури відносять речення з підрядними умови, причини, часу, місця, мети, порівняльними, наслідку та допусту: *Не гідна ти дочкою лісу зватись, бо в тебе дух не вільний лісовий, а хатній рабський* (Л. Українка); *Кайдани, шаленіючи, бряжчали, щоб заглушити пісню Кобзаря* (Л. Костенко); *Нехай життя момент і зложене з моментів, ми вічність носимо в душі* (І. Франко).

Зв'язок складнопідрядних речень розчленованої структури характеризується непередбачуваністю: *І жалем серце запеклось, що нікому мене згадати!* (Т. Шевченко), а нерозчленованої – передбачуваністю: *Приснилося мені, що ніби я гуляю по нивах, говорю, ловлю метеликів рожевих, в житах волошки рву, купаюсь у річці чистій* (О. Олесь). Ці особливості виступають фундаментальною ознакою диференціації складнопідрядного речення у структурно-семантичній класифікації [38, с. 389]

Окремо дослідники вивчають речення з ознаками розчленованої та нерозчленованої структури. У таких синтаксичних структурах, з одного боку, чітко простежуємо особливості розчленованих складнопідрядних речень, адже головна частина, як і підрядна, можуть побутувати в мові самостійно, а з другого – простежуємо певну залежність підрядної частини від конкретного слова чи словосполучення в головній: *Ми підемо, де трави похилі, де зорі в ясній даліні* (А. Малишко). Наближення структури речення до нерозчленованих складнопідрядних конструкцій зумовлене насамперед наявністю в головній частині слова, носія активної валентності, оскільки лексема *підемо* обов'язково повинна мати поруч лексему, що відповідає на питання *куди?* Загалом, таким реченням найчастіше притаманна темпоральна чи локативна семантика та, погоджуємось із твердженням А. Загнітка, що такі конструкції все-таки перебувають ближче до складнопідрядних речень нерозчленованої структури.

Отже, під час аналізу складнопідрядних речень із позицій трьох історичних класифікацій простежуємо, що принцип обов'язкової закріпленості певного змісту речень за певною структурою можна застосовувати лише для порівняно невеликої кількості прикладів того чи того типу речень. Тому активний розвиток мови зумовлює постійні розбіжності у виділенні типів підрядних частин та в їх іменуванні. Все це зумовлює певну недосконалість у вищезазначених класифікаціях, тому нам видається слушною думка М. Димарського про необхідність перегляду існуючих класифікацій складнопідрядних речень [37, с. 31–32].

Не можемо не погодитись, що нова класифікація повинна зберегти найкращі надбання логіко-граматичної, формально-граматичної та семантико-семантичної класифікацій, але водночас повинна бути більш гнучкою та універсальною з урахуванням максимально швидкого розвитку лінгвоукраїністики.

1.2. Основи типології складнопідрядних речень на новітніх засадах функційно-категорійної граматики

Із кінця ХХ ст. помічаємо відхід від традиційних класифікацій та переходу до новітньої диференціації речень на принципах функційно-категорійної граматики.

Вивчення будови мови з позицій функціоналізму, на думку І. Вихованця, переборює наявні вияви еkleктики в тлумаченнях мовних явищ у традиційному описі, вносить істотні корективи щодо виокремлення системи одиниць, побудови їхньої ієрархії та визначення функцій. Об'єктивними чинниками доцільності вибору функційного підходу до вивчення мови є потреба пізнати й осмислити її в поняттях, які б спроможні були охопити внутрішню єдність одиниць і категорій, ієрархічні відношення між ними, виявити вихідні й похідні одиниці [16, с. 3–4].

Основною заслугою наукового доробку І. Вихованця є те, що дослідник став фундатором функційно-категорійного синтаксису та розробив конкретну типологію складнопідрядних речень, що ґрунтувалась на різновидах підрядного зв'язку між предикативними частинами, основними ознаками якого науковець визначає обов'язковість та необов'язковість, передбачуваність та непередбачуваність, прислівний та детермінантний його характер. На основі цього серед складнопідрядних конструкцій він виокремлює: 1) речення з детермінантними підрядними частинами; 2) із прислівними підрядними частинами; 3) складнопідрядні речення займенниково-співвідносного типу; 4) складнопідрядні речення із підрядними супровідними частинами [16, с. 313–340].

Р. Христіанінова доповнює дослідження І. Вихованця та в роботі “Складнопідрядні речення в сучасній українській літературній мові” пропонує враховувати й способи оформлення залежної предикації, тому подає три основні формально-граматичні класи складнопідрядних речень – речення типової формальної структури, складнопідрядні катафоричні речення та складнопідрядні приєднувальні речення [73, с. 97].

Для кращого розуміння типології складнопідрядних речень у царині новітньої граматики вважаємо за потрібне зробити детальний опис запропонованих різновидів складнопідрядних конструкцій.

Услід за дослідженням Р. Христіанінової складнопідрядні речення будемо поділяти на дві основні категорії – речення типової структури та речення специфічної структури. Особливістю першого різновиду вважаємо те, що такі конструкції створюються на основі трьох типів підрядного зв'язку, які характерні не лише для складного речення, а й простого – власне-приреченнєвого, власне-прислівного й опосередкованого. За засобами вираження підрядного зв'язку складнопідрядні конструкції розпадаються на два основні підтипи: складнопідрядні речення зі сполучнослівною та сполучниковою підрядністю [17, с. 557]. Особливістю останнього вважаємо те, що складнопідрядні речення творяться на основі специфічного підрядного зв'язку – прислівно-кореляційного та приреченнєво-кореляційного [73, с. 94–96].

До речень типової структури належать такі складнопідрядні конструкції: 1) речення з приреченнєвими (у І. Вихованця – детермінантними) підрядними частинами; 2) речення з прислівними підрядними частинами; 3) речення з опосередкованими підрядними частинами.

Конструкціями з приреченнєвими підрядними частинами називаємо такі, у яких підрядні частини повністю підпорядковуються головним, які характеризуються автосемантичністю. Підрядні частини в таких реченнях непередбачувані, а самі частини стають необов'язковими та нерегулярними, однак їхня поява зумовлена саме комунікативними потребами висловлювання, оскільки від них у реченні з'являються підрядні різної семантики: *Ми поїхали на море, коли настало літо; Ми поїхали на море, бо настало літо.* Специфічною ознакою такого типу речень вважаємо те, що можливість поєднання предикативних частин не є повністю довільною, оскільки підпорядковується певним законам логіки. Логічну структуру думки, за твердженням Р. Христіанінової, “відтворює в реченні його власне-семантичний ярус, який стосується логічного розгортання вираженої в реченні думки: у простому реченні він відбиває характер предикатно-аргументних відношень, у складному – тип власне-семантичних відношень між предикативними частинами, які є спільними для всіх мов” [73, с. 98]. Це дає підстави стверджувати, що правильна побудова складнопідрядних речень із

підрядними приреченнєвими повністю залежить від семантичного наповнення предикативних частин та можливості встановлення правильних логічних відношень між ними.

Основним засобом зв'язку у таких типах речень стають семантичні сполучники, однак в окремих семантичних типах згаданих вище речень можуть уживатись сполучні слова: *Я не поїду звідси, поки не побачу боярина Дмитра!* (В. Малик). Такі засоби зв'язку й визначають характер відношень між головною та підрядною частиною та, за твердженням І. Вихованця, виступають “семантичною віссю, навколо якої об'єднуються елементарні речення у складну конструкцію”, “предикатами предикатів” [13, с. 68–69]. Відома російська дослідниця Н. Гатинська загалом у дослідженні “Конструктивные различия сложносочинённых и слоноподчинённых предложений” запевняє, що семантичні сполучники “породжують той напрям, за яким народжується друга частина” [23].

Серед складнопідрядних речень із приреченнєвими підрядними частинами можемо виокремити два формально-синтаксичні різновиди: 1) із підрядними, що підпорядковуються всій головній частині: *Коли повітря загоготало громом, всі в залі потягнулися до вікон* (О. Гончар); 2) із підрядними, що підпорядковуються сегментові головної частини: *Ніна вийшла на кухню, сіла чистити картоплю, хоч і не збиралась сьогодні варити* (А. Дімаров); *Притулившись на лавці край вікна під рушниками, щоб не помітили дівки, я весь обертаюся вслух* (О. Довженко). У таких реченнях головна частина є неелементарною, ускладненою однорідними присудками, приреченнєвиками [19; 20], вираженими дієприслівниковими чи дієприкметниковими зворотами, або прислівним поширювачем, вираженим дієприкметниковим зворотом [73, с. 99]

Складнопідрядні конструкції із прислівними підрядними частинами за формально-синтаксичною структурою можемо розподілити на два типи: 1) речення із підрядними частинами валентного характеру; 2) речення із підрядними частинами валентно не зумовленого характеру.

Складнопідрядні речення з прислівними валентно зумовленими підрядними частинами утворюються за допомогою прислівного підрядного зв'язку, який

вважаємо характерним для простих речень та словосполучень. На відміну від складних речень із приреченнєвими підрядними частинами, у яких центральним елементом постає сполучник, у прислівних валентно зумовлених підрядних частинах цим елементом стає опорне слово, яке своєю правобічною валентністю “прогнозує об’єктне або просторове семантико-синтаксичне відношення й відкриває позицію, яку заповнює підрядна частина” [74, с. 95]. Активна валентність властива ознаковим словам та основним її носієм вважаємо дієслово, однак подекуди зустрічаються випадки, коли інші ознакові слова (іменники, прикметники, прислівники) стають валентними але виключно у зв’язку з дієсловом. Зокрема, як зазначають І. Вихованець та К. Городенська, прикметники та прислівники стають носіями валентності тоді, коли потрапляють до предикативної позиції [14, с. 108; 27; 28]. У таких складнопідрядних реченнях підрядні частини завжди будуть передбачуваними та обов’язковими, а опорним словом у них можуть виступати морфологічні або синтаксичні дієслова та компаративи.

Зазначаємо, що складнопідрядні речення з підрядними частинами валентного характеру формують певне коло морфологічних і синтаксичних дієслів та похідні від них дієприкметники й дієприслівники, що зберігають валентність вихідного дієслова. Серед семантичних груп дієслів, що побутують у таких типах речень, знаходимо дієслова на позначення процесу мовлення й передачі певної інформації (*говорити, казати, сповіщати, обіцяти, брехати, зазначати*), дієслова на позначення процесу мислення та активної розумової діяльності (*думати, гадати, забути, пам’ятати, передбачати, узнавати, довідуватись*), дієслова волевиявлення, спонукання до дії, бажальної семантики (*вимагати, бажати, просити, хотіти, воліти, забороняти, застерігати*), дієслова на позначення процесу сприймання інформації, відчуття (*слухати, бачити, чути*), дієслова із семантикою прихильного чи негативного ставлення до когось чи чогось (*любити, ненавидіти*), дієслова на позначення процесів внутрішнього стану людини, її емоцій та почуттів (*сміятися, боятися, радіти, соромитися, прощати*), дієслова на позначення підтвердження й засвідчення

певної інформації (*підтверджувати, засвідчувати*) та інші групи валентних дієслів. У ролі опорного слова досить уживаними також стають віддієслівні прислівники та віддієслівні прикметники: *Переконавшись, що горішок пухлий, почав швидко гризти, розглядаючи тим часом гостя* (І. Багрянний). Часто також можемо зустріти у ролі опорного слова предикативи [15, с. 100] типу *було, стане, видно, чутно, відомо, добре* тощо: *Здавна відомо, що заборонений плід – найсолодший* (О. Гончар) [73, с. 105–109].

Стверджуємо, що всі вищезазначені способи творення складнопідрядного речення трансформують його в один великий тип – об’єктний, який вважаємо співвідносним із простими елементарними реченнями з правобічною об’єктною валентністю предиката, однак серед таких складнопідрядних конструкцій можемо виокремити, услід за І. Вихованцем та Р. Христіаніною, інший тип – локативний, який співвідноситься з простим елементарним реченням з локативною (просторовою) валентністю предиката.

Зауважимо, що питання існування складнопідрядних речень із підрядними місця здавна було дискусійним. Так представники логіко-граматичного напрямку розглядали їх серед інших складнопідрядних речень із підрядними обставинними, причому наголошували на тому, що “складнопідрядні речення з підрядними місця належать до тієї групи складних гіпотактичних конструкцій, яким не властиве прислівне підпорядкування підрядного речення” [66, с. 344; 73, с. 124]. Послідовники структурно-семантичної класифікації увесь загал складнопідрядних речень із підрядними місця зараховують до речень розчленованої структури [2, с. 202–203; 8, с. 42; 64, с. 374–375]. Більшість сучасних синтаксистів загалом намагаються уникнути формально-синтаксичної характеристики складнопідрядних речень або надають лише поверхову інформацію про їхню формальну структуру, а детально аналізують лише семантику [77, с. 302–333; 79, с. 251–301]. Першим науковцем, який звернув увагу на формально-синтаксичні типи складнопідрядних речень просторової семантики був І. Вихованець, який розмежував такі типи речень: локативні придієслівні складнопідрядні речення з підрядними частинами, зумовленими валентною характеристикою дієслова,

складнопідрядні займенниково-співвідносні речення місця та детермінантні складнопідрядні речення місця [16, с. 328, 334, 338; 73, с. 124]. Функцію опорного слова в таких типах речень виконують найчастіше дієслова семантики власне-локативного стану (*бути, сидати, лежати, стояти*), дієслівні лексеми на позначення руху (*бігти, іти, летіти, мчати*), переміщення та протяжності у просторі (*нести, вести, везти, тягнутися, простягатися*). Засобами зв'язку в реченнях стають відносні займенникові прислівники *де, куди, звідки*: *Простягни рамена, куди тобі підказує любов...* (В. Стус).

Конструкції, до складу яких належать складнопідрядні речення з прислівними валентно зумовленими підрядними частинами об'єктної та просторової семантики належать до складних речень із власне-припредикатними підрядними частинами, у яких центральним елементом структури виступає не опорне слово, як у реченнях із приреченневими частинами, а предикатне слово, яке "своєю правобічною валентністю прогнозує об'єктне або просторове семантико-синтаксичне відношення й відкриває позицію, яку заповнює підрядна частина" [73, с. 106].

Другим різновидом складнопідрядних речень із прислівними валентно зумовленими частинами виступають речення з прикомпаративними підрядними частинами. Ці синтаксичні конструкції в галузі традиційної граматики вивчались у царині складнопідрядних обставинних способу дії [43, с. 218; 66, с. 379], а за новітньою граматикою їх розглядають як конструкції, що "побудовані за моделлю простого речення з двовалентними предикатами-компаративами, позицію субстанціональної синтаксеми в яких заступає підрядна частина" [16, с. 333; 73, с. 126]. Підрядна частина в таких реченнях визначена валентним потенціалом компаратива, який "передбачає заповнення обов'язкових двох гнізд" [38, с. 403] та заступає позицію об'єкта порівняння й приєднується до опорного компаратива сполучниками *ніж (аніж)* або *як*. Компаратив головної частини вважається обмеженим формами вищого ступеня порівняння якісних прикметників та якісно-означальних прислівників оцінної семантики типу *кращий, гірший, легше, важче* та прислівників міри і ступеня (*більше, менше*): *Вигідніш продавати редиску, Ніж*

поетом на світі бути (В. Симоненко). За певних умов компаратив може функціювати як другорядний прислівний член головної частини, зберігаючи свої валентні властивості: *Кращого не знаю, далі мої сині, як весну стрічати на моїй Вкраїні* (В. Сосюра) [73, с. 127–128].

На протигагу трьом семантичним різновидам складнопідрядних речень із прислівними валентно зумовленими підрядними частинами функціують атрибутивні складнопідрядні речення з підрядними валентно не зумовленими частинами. Підрядний зв'язок у таких конструкціях є передбачуваним у формальному плані граматичними особливостями іменника, але водночас він є необов'язковим. Атрибутивні приіменникові складнопідрядні речення вказують на ознаку предмета й мають опорний іменник в головній частині, з яким підрядні частини поєднуються за допомогою сполучників та сполучних слів [16, с. 334–335].

Опорний іменник у складі головної частини атрибутивного складнопідрядного речення може виконувати функцію будь-якого члена речення та виступати в будь-якій граматичній формі, оскільки його здатність поширюватися атрибутивною підрядною частиною зумовлюється морфологічною природою, а не синтаксичною функцією: *Оберігати історичні пам'ятки, які належали й належать поколінням, – хіба не благородна справа?* (Г. Тютюнник). Опорні слова в таких реченнях “лише передбачають можливість підрядної частини, але не вимагають її, тому підрядні частини є передбачуваними, але необов'язковими й нерегулярними, їхня поява зумовлена здебільшого комунікативною настановою конкретизувати, увиразнити поняття, позначене опорним словом, або розширити інформацію про нього за допомогою додаткових характеристик” [74, с. 95].

З-поміж складнопідрядних речень із прислівними валентно незумовленими підрядними частинами відповідно можемо виокремити два основні різновиди, де до першого типу належать речення присубстантивно-атрибутивні чи присубстантивно-означальні [63, с. 466], а до другого – речення, у яких іменники вимагають обов'язково конкретизації, виявляючи свою семантичну недостатність

для передачі певного змісту [73, с. 129]. Відповідно у своїй роботі ми будемо послуговуватись термінами атрибутивно-поширювальні підрядні частини, які несуть у собі додаткове повідомлення та є необов'язковими для вільного існування головної частини, та атрибутивно-видільні підрядні частини, в яких означальний іменник головної частини має загальне значення та обов'язково вимагає конкретизованої інформації в підрядній частині: *Все важче знаходити квіти, мед яких обіцяє бути цілющим* (Л. Костенко); *Він жив між нас, найкращий серед нас, Серед людей, у кого зброя – слово* (М. Рильський); *Стали спускатися в темний яр, звідки повіяло холодом і проваллям* (Г. Тютюнник).

До складу типових складнопідрядних речень українська дослідниця Р. Христіанінова відносить конструкції з опосередкованими підрядними частинами [73, с. 141–144] та послідовно виокремлює в них два формально-синтаксичні різновиди.

До першого різновиду складнопідрядних речень із опосередкованими підрядними частинами належать такі синтаксичні конструкції, у яких “підрядна частина, підпорядковуючись посередникові-приреченнєвикові, водночас координує свою семантику з предикативним центром головної частини, тобто з усією головною частиною” [73, с. 141]. Послідовно науковиця акцентує, що в ролі посередників найчастіше можуть виступати приреченнєвики цільової, темпоральної, часової, локативної семантики, що виражаються синтаксично нерозкладеними словосполученнями, прислівниками та іменниками в формах непрямих відмінків: *Перед вечором, коли спала спека, майдан-хан завирував, зашумів* (В. Малик); *За ослаблення росту, коли однорічні прирости не перевищують 5–10 см, роблять легке омолодження на дво-, трирічну деревину* (С. Власюк).

Другий різновид складнопідрядних речень із опосередкованими підрядними частинами складають конструкції, у яких підрядна частина через посередництво слова, що функціонує в головній частині як прислівний поширювач валентного чи невалентного характеру, може пов'язуватись із предикатом головної частини та входити в його валентні рамки або з опорним іменником: *Став поміж колонами,*

де була тінь (О. Гончар); *Щоправда, вже щось зводилося, напиналося з дощок та з саману, та зі старої, що вціліла від давніх будівель, цегли...* (І. Маценко) [73, с. 142–143].

Разом із складнопідрядними реченнями типової структури в царині лінгвоукраїністики побутують речення специфічної структури. Їхньою особливістю є те, що такі речення будуються на основі виключно специфічних для складних речень зв'язків – прислівно-кореляційним та приреченнєво-кореляційним. Інформація у цих типах речень є різноранговою, адже може залучатись із підрядної частини до головної та навпаки. Залежна предикація таких речень оформлена через конструкцію займенниково-співвідносного типу або з використанням способу підрядного приєднання [74, с. 96].

Складнопідрядні речення із підрядними частинами займенниково-співвідносного типу [16, с. 336–339] є найбільш уживаними в структурі української мови. Р. Христіанінова пропонує термін “катафора” як “семантико-синтаксичне явище встановлення лексичної або референційної тотожності займенника з його вербальним відповідником, який перебуває у наступному контексті” [73, с. 91], тому такі речення послідовно називає складнопідрядними реченнями катафоричного типу. До різновиду подібних конструкцій належать складні речення, утворені на основі прислівно-корелятивного зв'язку.

Перші згадки про речення, у яких “підрядне присудкове приєднано до головного за допомогою відносних займенників, що належать обом частинам” [34, с. 216], фіксуємо в праці М. Греча, датованій 1827 роком [34, с. 216]. Однак першим обґрунтованим дослідженням таких конструкцій вважаємо роботу М. Поспелова, який наголосив на тому, що відносні конструкції складних речень, у яких співвідносним словом у головній частині виступає займенник необхідно виділити в окремий структурно-змістовий тип [61, с. 147], але прихильники логіко-граматичної класифікації не вважали цього за потрібне, оскільки така класифікація не враховувала б специфіки формальної структури складнопідрядного речення [43, с. 204, 211, 214, 217; 66, с. 326, 340, 345].

Подальше ґрунтовне вивчення проблеми існування займенниково-співвідносних речень знаходимо у працях І. Вихованця, В. Белошапкової та А. Загнітка.

Дослідники зазначають, що займенниково-співвідносні складнопідрядні речення мають три ступені свого формування. До першого належать речення, що були сформовані поєднанням співвідносних слів у головній частині й семантично однорідних із ними сполучних слів у підрядній частині. До другого різновиду належать речення, в яких співвідносні слова з означальною семантикою приєднують підрядну частину з асемантичними сполучниками *що* чи *щоб* та порівняльними сполучниками. До третього різновиду належать складнопідрядні займенниково-співвідносні речення, які в головній частині містять семантично неповноцінне співвідносне слово *те*, а в підрядній частині побутують як сполучники, так і сполучні слова [16, с. 338–339; 38, с. 403–405; 65, с. 760–761; 73, с. 146–147]. Вважаємо закономірним поділ таких типів речень на дві великі групи – речення симетричної структури, для яких характерна симетрична однорідність співвідносних і сполучних слів та повне уподібнення семантичної наповненості підрядної частини значенню опорного співвідносного слова: *Прокинулася лише тоді, коли в коридорі задеренчав дзвоник* (А. Дімаров), та асиметричної структури, для яких є характерною між головною та підрядною частинами опосередкована або безпосередня кореляція, оскільки зміст займенниково-співвідносного слова підрядна частина може розкривати через порівняння, уподібнення поєднаних фактів або через прогнозований наслідок: *Сніг сипав такий, що нічого не видно* (І. Багрянний).

Однак ХХІ століття подарувало лінгвоукраїністиці новий погляд на займенниково-співвідносні речення, за яким А. Онатій [51] уперше серед речень симетричної та асиметричної структури виокремлює речення напівсиметричної структури, ті, які, на відміну від симетричних, “не виявляють повної кореляції елементів блоку за семантикою” [50, с. 32]. Дослідниця послідовно доводить на прикладі речення *“Міста не видно, але звідти, де воно лежить, підіймаються високі чорні дими* (С. Жадан)” те, що “синтаксичні проєкції корелятивів відкривають позиції для заповнення адвербіальної локативної орієнтації релята й встановлення

відповідних семантико-синтаксичних відношень. Проте на рівні корелятивного блоку не відбувається співчленування, адже спостерігаємо семантичну нетотожність його елементів: локативний динамічний прономінатив напрямку руху *звідти* та локативний статичний прономінатив *де*” [51]. Така специфіка побудови складнопідрядного речення дає підстави відносити його до категорії напівсиметричних структур.

Підкреслюємо, що у загальному вияві займенниково-співвідносні складнопідрядні речення вважають специфічним різновидом прислівних складнопідрядних речень, які розрізняються лексичною ненаповненістю співвідносного слова і лексичною повнозначністю опорного слова. Тому у складі цих речень співвідносне займенникове слово функціонує як службове слово щодо підрядної та головної частини речення, оскільки воно об’єднує зміст цих частин в одне ціле та виступає показником формальної й семантичної незавершеності головної частини, її семантико-граматичної визначеності як частини складнопідрядного речення [16, с. 337].

Останнім різновидом складнопідрядних речень, які виокремлюють дослідники в колі функційно-категорійної граматики є приєднувальні складні речення, які у традиційній граматиці трактують як складнопідрядні речення з підрядними супровідними частинами.

Загалом, історія дослідження таких конструкцій є дещо неоднозначною, адже майже всі синтаксисти звертають увагу на своєрідну нетиповість таких речень української мови, однак розуміють, що ці конструкції не можуть вкладатися в традиційну типологію складних речень. Певне коло мовознавців [43; 58] вважають, що такі конструкції перебувають на периферії між сурядністю та підрядністю. Прихильники логіко-граматичного підходу розглядають ці речення й серед підрядних обставинних [66; 80] й осібно [24]. У межах структурно-семантичної класифікації конструкції такого взірця розглядали як складнопідрядні речення з ознаками розчленованих та нерозчленованих конструкцій [63] або як складнопідрядні речення із неприслівним зв’язком [8; 38; 41]. В. Бабайцева не виокремлюючи конструкцій розчленованої та нерозчленованої структури,

зазначає, що розглядані речення можуть називатися складнопідрядними реченнями із підрядними означальними, з'ясувальними, обставинними та приєднувальними [1, с. 218–224]. Спільним для всіх цих поглядів є те, що всі дослідники розглядають подібні конструкції як семантичний підрозділ складнопідрядних речень.

Новий погляд на специфічні конструкції розробив І. Вихованець. У своїй роботі науковець підкреслює, що підрядний зв'язок у таких реченнях наближений до власне-детермінантного зв'язку відношенням підрядної частини до головної загалом. Тобто науковець стверджує, що підрядна супровідна частина складнопідрядного речення, як і підрядна частина детермінантних складнопідрядних речень, пояснює весь предикативний центр, наявний у головній частині. Однак основною розбіжністю цих складних речень є те, що підрядна частина у приєднувальних складнопідрядних реченнях має певне сполучне слово (анафоричний елемент), що семантично може співвідноситись із усім змістом головної частини та переносити весь зміст до підрядної. Подібність до детермінантного зв'язку та кореляційна модифікація цього зв'язку дозволяють досліднику назвати його детермінантно-кореляційним зв'язком (приреченнєво-кореляційним) [16, с. 339–340].

Найтиповішим засобом зв'язку, на думку І. Вихованця, у таких реченнях виступає слово *що* в різних відмінкових формах: *Леся Українка, як відомо, добре володіла й російським віршем, про що свідчать і оригінальні її поезії* (М. Рильський). Значно розширює межі цього класу М. Каранська, зараховуючи до таких речень речення із відносним займенником *що*, парою *як це*, відносним прислівником та вказівною часткою *ось (от)* у поєднанні із відносним займенником чи прислівником: *Хлопець навчився працювати й жити ошадливо – ось що допомогло йому налагодити стосунки в сім'ї* (З газети) [41, с. 231–234; 73, с. 162–163]. Інші дослідники також розглядають ці конструкції та визначають у них сполучні слова *що, де, куди, звідки* [2; 8; 62].

Отже, активний розвиток граматичної науки зумовив переосмислення існуючих у мові синтаксичних класифікацій та посприяв пожвавленню інтересу

мовознавців до вивчення складнопідрядних речень із погляду новітнього граматичного вчення. Поступово з'явився поділ складних речень на конструкції типової й специфічної структур та відповідне розмежування підтипів складнопідрядних утворень у межах нової класифікації. Дослідники послідовно розмежовували серед речень типової структури складнопідрядні конструкції з приреченнєвими частинами, з прислівними частинами, у межах яких побутують валентно зумовлені й валентно не зумовлені підрядні конструкції, та з опосередкованими підрядними частинами. Серед речень специфічної структури в українській мові існують складнопідрядні утворення займенниково-співвідносного типу й складні конструкції приєднувального типу.

РОЗДІЛ 2

ФУНКЦІОНУВАННЯ СКЛАДНОПІДРЯДНИХ РЕЧЕНЬ ЗІ СПОЛУЧНИМ СЛОВОМ *ДЕ* В РОМАНАХ ІВАНА БАГРЯНОГО

2.1. Складнопідрядні речення типової структури зі сполучним словом *де* в романах Івана Багряного

Заявлені складнопідрядні речення в творчому доробку Івана Багряного представлені кількома різновидами: конструкціями з прислівними валентно зумовленими підрядними частинами, конструкціями з прислівними підрядними частинами невалентного характеру, конструкціями з приреченневими підрядними частинами та конструкціями з опосередкованими підрядними частинами. Кожен із цих типів речень охоплює кілька семантичних різновидів.

2.1.1. Складнопідрядні речення зі сполучним словом *де* з прислівними валентно зумовленими підрядними частинами

Складнопідрядним реченням із валентно зумовленими підрядними частинами притаманна найбільша віддаленість їхньої формально-синтаксичної та семантичної структур. Такі одиниці формуються на основі прислівного підрядного зв'язку, який також характерний для простих речень і словосполучень. Це надає нам підстави досліджувати подібні конструкції у сфері складних речень типової структури. Складнопідрядних речень із валентно зумовленими підрядними частинами у виписаному нами з романів Івана Багряного фактичному матеріалові зафіксовано 74 одиниці, що складає 17,17% від усього загалу досліджуваних нами складнопідрядних речень зі сполучним словом *де*.

Центральним елементом композиції синтаксичних одиниць цього взірця виступає опорне слово, що відкриває позицію для підрядної частини об'єктного або просторового значення. Функцію стрижневих лексем у складі таких речень найчастіше виконують дієслівні предикати, хоча подекуди автор використовує

віддієслівні прислівники, фразеологічні сполуки та “предикати стану різної частиномовної належності” [30, с. 18], які набувають дієслівних категорій часу та способу дії за допомогою зв’язок морфемного характеру (*було, буде, стане*) [18, с. 481–482; 73, с. 108].

Під час детального аналізу складнопідрядних речень зі сполучним словом *де* з прислівними валентно зумовленими підрядними частинами в романах Івана Багряного видається вмотивованим розподіл синтаксичних конструкцій на дві великі семантичні групи: 1) складні речення з’ясувально-об’єктної семантики; 2) складні одиниці просторового значення.

Із цих двох груп значно переважають у творах письменника складні конструкції з підрядними з’ясувально-об’єктними частинами. Їх у романах Івана Багряного нараховуємо 70 (94,59% від усього загалу складнопідрядних речень із прислівними валентно зумовленими підрядними частинами). У таких синтаксичних одиницях головна частина з формального боку видається завершеною, адже в її складі наявний повний предикативний центр, але з семантичного – вона незавершена, оскільки для повноти свого змісту вимагає функціонування підрядної частини, у зв’язку з чим підрядна частина постає обов’язковою та передбачуваною й чітко визначеною валентністю дієслова у складі першої. Сполучне слово *де* в таких реченнях втрачає здатність виражати просторові семантико-синтаксичні відношення між головною та підрядною предикативними частинами, але водночас акцентує значення простору в підрядній частині [57, с. 85–86].

У цій групі складнопідрядних речень письменник у ролі стрижневої лексеми вживає:

1) дієслова на позначення процесу мовлення, повідомлення, передачі інформації (*розповідати, казати, свідчити, декламувати, відповідати*): *Добре, а тепер чи не можете ви розповісти коротко, де й коли ви з ним познайомились...* [5, с. 516]; *А тепер кажіть, де він, ваш ніж* [5, с. 407]; *Хоча трудно сказати, де справжня причина його гордості* [4, с. 137]; *Скажіть мені на милість, де ви купили і де б я могла собі купити отакі от штуки?* [7, с. 166]; *Але*

коли от перед тобою вже справді, та ще так-от, забілили сніжки і вже тобі побіліло в очах і на губах, а біля тебе нікого нема – не то, щоб слухати, а бодай щоб хоч колись **посвідчити**, де ж ти дівся, – то тоді таку добру й правдиву пісню може співати тільки якийсь безнадійний скиглій, що навіки вже втратив почуття гумору [6, с. 279]; Натомість саркастично і з великим пафосом **продекламував** у душі перед уявною аудиторією, **де** він би цього партійного попа [культпропа-агітпропа!] висміяв би і розніс в тартарари... [4, с. 441]; **Відповідай** точно й коротко, **де** був під слідством? [5, с. 60];

2) дієслова на позначення процесів мисленнєвої діяльності людини (пригадати, згадати, забути, усвідомлювати, пам'ятати): *І от тепер Андрій дивився на лисяче личко й з усієї сили, розпачливо намагався **пригадати**, де він його бачив?!!* [5, с. 515]; *І аж тут Максим **згадав**, де ж він цього Кутузова вже бачив* [6, с. 72]; *Ви не **забувайтесь**, де ви є і хто перед вами!* [5, с. 384]; *А **забудемо**, де чай, то горіхом заваримо...* [7, с. 77]. У ролі опорного слова виокремлюємо випадки вживання письменником віддієслівних прислівників, які, посідаючи валентні позиції, крім суб'єктної іменникової, вихідного дієслова [28, с. 322], зберігають властивість поєднуватися із підрядними частинами: *Він відчував ті черевички під пальцями, ще не **усвідомлюючи**, де ж сон, а де дійсність...* [6, с. 192–193]; *Чи не вмів, чи на всяк випадок “відмежовувався”, не хотів ризикувати, **пам'ятаючи**, попри весь хміль, хто він, де він і хто це там такий лежить он збоку в цивільному і теж “співає”, ремигає, водить щелепами...* [4, с. 436];

3) дієслова на позначення процесу володіння людиною певною інформацією (знати / не знати): *Ви не **знаєте**, де вони?* [5, с. 527]; *І в чеканні такої смерті щодня, щогодини, завжди видавалося недосяжним щастям умерти на шибениці серед велелюдної площі, на очах у всіх, щоб усі **знали**, що ж з ним сталося, де він дівся, як він скінчив своє життя* [5, с. 308]; *Чи ви не **знаєте**, де ваші брати?* [5, с. 34]; *Чи ви, нарешті, **знаєте**, де є межа?!* [4, с. 203]; *Знай тільки, де поставити та як і чим наживити* [7, с. 138]; *Коли б всі ті аматори **знали**, де те диво, де та легендарна легенда...* [7, с. 25]; *Ідійоти!.. **Не знають**, де їхнє щастя!...* [6, с. 110];

А як загине він, то хоч знатиму, де він лежатиме, та й тоді повернуся до вас [7, с. 212]; Мабуть, не знала, де він, дезорієнтувавшись за ці дні [6, с. 160];

4) дієслова на позначення процесу з'ясування певної істини (*визначити, устійнити, добрати, узнати*): *Глянув угору, може, по сонцю визначить, де схід, де захід, бо йшов, либонь, зі сходу [7, с. 88]; Піднявши лице вгору, він подивився в ніч, послухав – і точно визначив, де його дім [6, с. 224]; Низки речей бракувало, й годі було устійнити, де воно щезло, чи в кишенях оперативників, чи... [5, с. 373]; Але луна торохтіла з усіх боків, і годі було добрати, де саме стріляно... [7, с. 87]; Він навіть не взнав, де ж його мила, де його та провідна зоря, що вела крізь всі іспити й бурі і довела аж сюди... [4, с. 549];*

5) дієслова на позначення процесу засвоєння, пошуку та систематизації певної інформації (*вивчити, розібрати / не розібрати*): *Але згадав, що такий стандартний перепит в цій проклятій установі має завжди ще одну, специфічну мету, так би мовити, вивчальну мету: от задають стандартні запитання, а тоді будуть вивчати, де саме й як саме він збрехав [5, с. 59]; І питається тоді слідчий в того дурного Аслана, в того чесного чистія черевиків, що не завжди міг розібрати, де ж черевик правий, а де лівий... [5, с. 87]; Ніяк не розбереш – де друзі, де чужі... [3, с. 151];*

6) дієслова на позначення процесу сприйняття навколишнього середовища органами чуття (*вглядіти, бачити, слухати, дивитись, пильнувати*): *І щезне, мов тінь, не вглядиш, де й коли [7, с. 85]; Максим ступив тихенько крок до полу, – йому страшенно хотілося побачити, де ж те дитя, що перед тим хлипало [6, с. 229]; Стали, збились докупи і, піднісиши високо голови, слухають: де воно і що воно ляпотить? [7, с. 62]; Уявіть собі отакого вошивого, коростявого хлопчика, що дивиться на увесь світ спідлоба й пильнує очима голодного зацькованого вовчєняти, де б потягти шкурунку хліба... [4, с. 505];*

7) окремі дієслова на позначення конкретних фізичних дій: *А тепер покажіть, де ваш ножик [5, с. 407]; Залізна міць розтанула, як віск, І розгубив – де “завтра”, де “сьогодні” [3, с. 97]; Гриць ступав так, як по кедрачу, не звертаючи ні на кого уваги, дивився примруженим оком понад головами, шукав,*

де побігло... [7, с. 177]; — *Яке ж це село? – спитав, щоб коч зорієнтуватися, де ж саме він* [6, с. 281]; *Вони там плавали на човнах, а деякі, може, й просто лежали в куцах не в силі підвестися з хмелю й зорієнтуватися, де ж вони, що вони, як вони тут опинилися і в який бік світу білого їм треба б іти* [4, с. 448]; *І в той же час та сама думка відчайдушне намагалася стати на варті, виконуючи підсвідомий наказ волі, щоб не прогавити – де ж звертати?* [6, с. 266]; *Потім почав комбінувати, в що йому набрати води, як і де її поставити* [5, с. 493];

8) предикативні прислівники: *Десять і день... і безпорадно розвів руками, бо невідомо, де впала, і ніхто того не бачив* [7, с. 124]; *Ну, ясно, де вепр, там і кішка* [7, с. 187]; *Де вони гнали, як вони крутились та петляли, не було видно* [7, с. 198];

9) фразеологічні сполуки: *Ото вийшов на стежку і нашим слідом-слідом... поки не вхопив духу, де був слід свіжіший...* [7, с. 113]; *Холодна рука лежить в його руці, як і перше, не здаючи собі справи, де це вона* [4, с. 118].

Природною для підрядних частин зі сполучним словом *де* у складнопідрядних реченнях прислівного типу є просторова семантика. На основі цього значення формується другий тип досліджуваних речень – конструкції з валентно зумовленими підрядними місця (локативними, просторовими). У таких реченнях предикат відкриває позицію для просторового поширювача, а підрядна частина місця займає її. Сполучне слово *де*, приєднуючи підрядну частину, зберігає своє первинне просторове значення. На відміну від речень із підрядними з'ясувальнo-об'єктними частинами, такі конструкції є маловживаними в мові творів Івана Багряного та складають 5,41% від усього загалу прислівних валентно зумовлених синтаксичних одиниць.

У ролі опорного слова в них виявлені дієслова на позначення власне-локативного стану (*вмоститися, стояти, лежати*): *Не гаючи ні хвилини, роздягся, лишившись в самих трусах (в яких він, на щастя, ходив завжди – і влітку, і взимку) і вмостився, де стояв* [5, с. 67–68]; *На другім кінці фойє обернулася й побачила крізь двері, що Сміян стоїть, де й стояв, і дивиться їй услід...* [4, с. 339]; *Відступати було ніколи, й Максим, уловивши мить, коли пасма*

гойднулись убік, ліг, де стояв, просто в грязюку, в болото, встигнувши зробити лише один крок убік [6, с. 266–267] та лексеми із семантикою переміщення предметів у просторі: *Клали, де треба, сірники, кресало, голки, нитки...* [7, с. 77].

Отже, ідіостиль Івана Багряного ґрунтується на активному вживанні складнопідрядних речень зі сполучним словом *де* з валентно зумовленими підрядними частинами (74 синтаксичні одиниці). Серед таких типів конструкцій група з об'єктним значенням є найбільш уживаною (70 синтаксичних одиниць). Найчастіше автор використовує в таких реченнях опорні дієслова з семантикою процесу засвоєння, володіння, пошуку та систематизації певної інформації, лексеми зі значенням пояснення процесів мисленнєвої діяльності людини, спілкування, сприйняття навколишнього середовища органами чуття та поодинокі дієслова конкретних фізичних дій. Виражені стрижневі слова найчастіше дієслівними предикатами дії та стану з загальною семантикою, інколи автор вживає предикативні прислівники та слова виражені фразеологічними сполуками. Складнопідрядні речення зі сполучним словом *де* з прислівними валентно зумовленими частинами просторового значення є непоширеними в творах письменника (4 одиниці). Опорні слова, вживані в цих конструкціях, позначають або власне-локативний стан, або процес переміщення предметів у просторі.

2.1.2. Складнопідрядні речення зі сполучним словом *де* з прислівними валентно не зумовленими підрядними частинами

Одну з найбільших груп у синтаксичній площині романів Івана Багряного складають складнопідрядні речення з прислівними підрядними частинами невалентного характеру, специфічною ознакою яких вважаємо те, що подібні одиниці вживаються в реченні при опорних іменниках і почасти дієсловах, прикметниках чи прислівниках, які своєю морфологічною природою передбачають поєднуваність із означальними компонентами [73, с. 128–129]. Усього в досліджених творах письменника виявлено 135 таких одиниць, що складає 31,32 % від усіх аналізованих нами речень.

Головні частини складнопідрядних валентно не зумовлених утворень характеризуються відносною самостійністю та інформативною достатністю, тому підрядні частини виступають хоч і передбачуваними, але не обов'язковими. У зв'язку з чим поява підрядної частини зумовлена насамперед комунікативною настановою конкретизувати поняття, позначене опорним словом, або спробою розширити його значення за допомогою надання додаткової інформації.

Підрядні частини невалентного характеру приєднуються до опорного слова спеціальним сполучуваним елементом *де*, вторинна приіменникова позиція якого спричиняє набуття підрядною частиною атрибутивної функції. Сполучне слово *де*, як зазначає Р. Христіанінова, в таких реченнях утрачає здатність виражати просторові відношення між головною та підрядною предикативними частинами, але водночас функціонує як відповідна синтаксема в структурі підрядної частини зі значенням неконкретизованого простору [73, с. 134–135], а означальні семантико-синтаксичні відношення визначають категорійні частиномовні особливості опорного слова-іменника.

Серед досліджуваних нами складнопідрядних речень із прислівними валентно не зумовленими підрядними частинами, синтаксисти виокремлюють дві групи атрибутивних конструкцій, але їхню номінацію подають різноманітною термінологією. Зокрема, під час аналізу праць українських та російських мовознавців, натрапляємо на такі поняття: видільно-означальні й якісно-означальні частини [42, с. 57]; атрибутивно-видільні й атрибутивно-поширювальні [35, с. 325], власне-означальні (з підкласами видільно-означальні та якісно-означальні) й означально-поширювальні [63, с. 446–470], рестриктивні (обмежувальні) та дескриптивні (описові) [25, с. 257], власне-атрибутивні й атрибутивно-поширювальні [79, с. 266]. У цій роботі користуватимемося термінами атрибутивно-видільні та атрибутивно-поширювальні підрядні валентно не зумовлені частини.

Атрибутивно-поширювальні складнопідрядні речення складають переважну кількість проаналізованих нами конструкцій у мові досліджуваних творів Івана Багряного. Таких речень виявлено 97 (71,85% від усього загалу складнопідрядних

речень із прислівними валентно не зумовленими підрядними частинами). Зауважимо, що основною функцією атрибутивно-поширювальних підрядних частин є надання додаткового повідомлення до змістового наповнення головної частини, усунення якого не буде істотно впливати на загальне розуміння висловлювання.

Опорним словом у досліджуваних нами конструкціях виступають виключно іменники з різноманітною семантикою. Найчастіше автор використовує лексеми зі значенням конкретного приміщення (*кімната, будівля, будинок, хата, приміщення, канцелярія, кав'ярня, кабінет, коридор, умивальня, камера, шпиталь*): *Окинула оком велику й порожню кімнату, де лежав сам Колька і де стояло ще кілька порожніх ліжок, навіть без матраців, побачила в далекому кутку табуретку, пішла навипиньках і взяла її, поставила біля ліжка хворого, збрала розсипані квіти на підлозі й не знала, що з ними зробити [4, с. 500–501]; Андрій окинув її оком і відзначив мимохіть, що кімната ця, як і всі ті коридори та вестибюлі, які вони пройшли, має той самий специфічний вигляд, вигляд запорошеного, зачовганого виробничого приміщення, де товчуться великі людські юрбища [5, с. 58]; “Розколовши”, Криворучка нарешті вкинули до холодногорської тюрми, де він випадково потрапив до камери ч. 12, ніби зумисне доля хотіла звести їх до купи – двох друзів дитинства [5, с. 445]; Отак відійшовши від центру, від величавої постаті Леніна та казенних будівель, де висіли пишні плякати й бравурні бойові гасла, пішли тими вулицями, вуличками, площами й перевалками, де не було плакатів, а була гола, неприкрита дійсність, та така кричуща дійсність, що її ніякими плякатами не закриєш, не затулиш, випирає з усіх щілин, з усіх шпарин, з усіх дворів, зухвало дивиться з усіх вікон і дверей кожному в вічі... [4, с. 274]; Ага, то щілини в погано завішених вікнах а чи в віконницях хати, де світиться світло [6, с. 263]; Нарешті їх випустили і хлопці відчули справжнє блаженство, потрапивши з такого рефрижератора до приміщення “Геліоса”, де було жарко, як у пеклі [5, с. 318]; Раніше, ніж відвести в'язня до камери, його тримають якийсь час у тюремній вартівні-канцелярії, де реєструють та виписують ордери на “людішек” [5, с. 452]; Під враженням*

останньої, такої фантастичної чутки, театр зсередили нагадував скорше **шпиталь**, де загніздилась печаль, як зубний біль, і напорошеність [4, с. 513]; І це все так контрастує з сірими пообдуплюваними, непоказними будівлями “бульварів”, поуз які йдуть колони, контрастує з рудим, сіро-брудно-червоним стилем матеріального оточення, з убогістю, втомою, старечістю, що випирає з усього, а надто з порожніх, запилених **магазинів і голярень**, із занедбаних **ресторанів і кав'ярень**, де, всі знають, нічим до пуття повеселити душу й тіло навіть такого урочистого дня [4, с. 333]; На сцені всі засміялися, а Ата побігла через усі фойє до директорового **кабінету**, де був телефон [4, с. 305]; Ця сцена відбулася в крихітному **коридорчику**, де стояли ті три німці біля “параши” [6, с. 158]; Минають “перевірки” через підняття сукнини в віконечку, змінюються вартіві, відбуваються раз на день візити до **умивальні**, де Андрій утирається брудним рукавом, і знову наступає темрява, а в тій темряві зацвітає втрачений світ [5, с. 275]; І б'ючись над цією проблемою в **камері**, де не було ні паперу, ні олівців, він зробив нарешті винахід [5, с. 321].

Особливий інтерес викликають речення, у яких Іван Багряний у ролі опорного слова-іменника використовує лексеми абстрактного значення (*розпадок, містерія, проблема, дійсність, процес, дитинство*). На прикладі таких речень яскраво простежуємо тенденцію до зміщення сполучного слова *де* зі сфери локативно-просторових відношень і явного семантичного переходу до меж функціонування атрибутивних сполучних слів: *Це основа безперервного виробничого процесу, де деталь по деталі, гвинтик по гвинтикові складаються продуковані речі, а чи машини, здійснюючи приспішено задум конструктивно-творчого людського генія* [5, с. 224]; *А як сказати правду, то вона й зайва, ця бравада, бо не дуже-то й дисгармонує з навколишньою дійсністю, де вважається нормальним ходити розхристаним по центру міста, а вже з закасаними рукавами то завжди і всюди, і навіть до театру* [4, с. 294]; *Сьогодні у нього буде знову клопітна проблема, де йому ночувати* [4, с. 268]; *Це не була звичайна вистава, це вийшла якась особлива містерія, де діяли всі: і ті, що на сцені, одягнені в химерні, нереальні шати, з поналіплюваними вусами, бровами й*

чубами, і ті, що сиділи насупроти них в темряві, виповнивши увесь світ, геть всі обрії мерехкотнявою очей [4, с. 528]; Сутінки спускалися швидко, ніби змагаючись із старим Сірком, щоб не дати йому завидна дійти до зручного місця для ночівлі, не дати йому до темряви пройти становик і спуститися в якийсь **розпадок, де бтік**, такий бажаний для змучених мандрівників, благословенний струмочок чи ключ [7, с. 89]; Але виходило так, ніби якась невидима сила привела його сюди, щоб попрощатися з цим місцем, це промайнули кращі години його життя часів золотого **дитинства, де** зродилася думка з великого болю, де особливо сильно билося серце, запалене вогнем великої віри й любови... [6, с. 25].

Специфічну картину функціонування в романах письменника складнопідрядних речень із прислівним атрибутивно-поширювальним валентно не зумовленими частинами утворюють конструкції, підрядна або головна частина яких виражена фразеологічним зворотом. Маємо припущення, що такі конструкції автор використовує для підсилення художності мовної площини твору: *Настругавши паличок доста, щодня сіддали коні й їхали непрохідними нетрями, де сам дідько ногу зломить*; у відповідних місцях вирубали метрові товсті колодки, розколювали їх і так клали, зверху клали набір паличок, а на дереві, поблизу, робили добру затіску [7, с. 138]; Це був “**шемякін суд**”, де зовсім відсутній інститут захисників, бо при тому настановленні, яке всі ці “суди” мають, інститут захисників зайвий [5, с. 536].

Романи “Маруся Богуславка” та “Сад Гетсиманський” яскраво репрезентують специфічну семантику опорного слова серед інших творів Івана Багряного – лексему на позначення культурного осередку в житті людини (балет, цирк, музей, сцена, ряди): *Зворушлива Марія Степанівна, а ще зворушливіший цей її весняний балет, де зовсім крихітні актори часом збиваються з ритму рухів, але це так і треба збиватися з ритму рухів, це їм усі вибачають, бо так і треба, це квіти весни, а не актори, це стихія руху, сонця й радості* [4, с. 292]; *І вже це стає подібне до дресування змучених істот у великім порожнім цирку, де немає нікого з свідків, а лише мучаться ті бідні істоти зо своїм нещадним мучителем-дресувальником* [4, с. 174]; *І якийсь провінційний*

музей, де збереглися два почорнілі образки геніального Мурільйо [5, с. 267]; Навіть в перших рядах, де недавно панував неподільно скепсис, коли загорілися лампки в залі під час паузи, ніхто іронічно не посміхався [4, с. 536]; За сценою, де ще недавно панував дух катастрофи, раптом все стрепенулося [4, с. 517].

Івана Багряного справедливо називаємо майстром пейзажного зображення. Всі його твори рясніють чарівними описами природи та її неймовірних ландшафтів, тому одне з основних місць серед досліджуваних нами речень посідають конструкції, у яких письменник у ролі опорного слова-іменника використовує лексеми із семантикою природного середовища життя людини (*бір, ліс, поле, пустеля, луг, океан, озеро, береги, протоки, обрій, небо*): *Проти вечірнього неба, де тіль-тіль погоріла зоря й небо взялося легеньким буланним кольором, швидко темніючи під навалюю темряви, посновано мереживо гілок і гілочок, вершин дерев і ліщини [5, с. 270]; Він тормосив чуба, хмуриє брови і стояв так посеред двору, дивлячись в блакитний обрій, де в сонячній імлі зникли літаки [7, с. 122]; Вони пливли човном по зеркальній поверхні Шаманівської протоки, де стояли столітні дуби й видивлялися в воду [5, с. 122]; Кидали в воду камінці (хто далі!), порпались, як діти, в жовтому піску оббитих берегів, де худоба за багато-багато років прочовгала цілі ущелини, ходячи на водоній [4, с. 253]; До шуму вітру над осокою, над сизим бором, над степовими озерами, де він жене ряботиння хвилюк і змушує їх так ніжно й так наївно гомоніти... [5, с. 269]; Й цвіте надія і на цих полях, На схилах гір, на замчищах на синіх, – Де млин заморожений, припавши оддаля, Крилом домахує, чекаючи на зміну [3, с. 6]; Вони сиділи в сховищі лісів, – Де лиш ведмеді, вепри та куниці – Єдині хазяї, – та ярчаки вовків [3, с. 59]; Ця картина нагадує морське дно, а ще краще нагадує викошений раптом і вигребений дочиста луг, де лишилися тільки сліди від покосів та кущики некошених червоноголових будяків, міліціонерів в червоних кашкетах [4, с. 375]; Бо ж світ навколо – то суцільний жах, а серця вже вичерпались і воля вже висякла, висохла, як струмок у пустелі, де від усезнищуючої спеки горить уцент трава й репається земля [6, с. 214]; Бір, де стільки божеволіло закоханих, де стільки розігралося драм і трагедій, і радісних обіймів, і поцілунків за всю його історію [4,*

с. 451]. Інколи автор вживає такого роду опорні слова у метафоризованому контексті заради підкреслення емоційного напруження моменту: *Казкове поле дитячої уяви, де позгинані голови велетнів лежать на мечах, на полі великого бою...* [6, с. 199]; *Пам'ять наче провалилась, і на її місці зяяла каламутна **прірва**, де не зроджувалось жодної розумної іскорки* [5, с. 520].

Значне місце серед досліджуваних нами одиниць посідають складнопідрядні речення з опорним словом на позначення конкретного місцезнаходження предмета чи людини (*колонія, покуть, станція, фланг*): *З одного боку тюрма є, а з другого – її немає, а лише “трудова-поправна інституція”, з одного боку каторга є, а з другого – її немає, а є лише поправні колонії, де людину для її ж блага “переконують” і т.д.* [5, с. 315]; *Покуть, де за традицією мали рясніти образи, був зовсім порожній* [5, с. 5]; *Зараз люди збилися так, як то буває на двірцях великих вузлових **станцій**, де збивається безліч транзитних пасажирів, – очевидно, на двірцях цієї “країни соціалізму”, бо в іншому світі, може, й не такі двірці* [6, с. 172]; — *Там, – махнув рукою Заєць на правий **фланг**, де стояв біля Максима Костик* [6, с. 138].

Інколи письменник вводить подібні конструкції до архітектоніки твору з метою підкреслення особливостей екстер'єру та елементів побуту людини, що виражають такі опорні слова (*столи, тарілки, книжки*): *Після того ополченець проходив ще біля двох **столів**, де його питали про рід зброї, якою він колись орудував в армії, вік, статъ, адресу родини...* [4, с. 566]; *Ви прийшли по книжку, по **книжку** прекрасних сонетів, де співається про любов, про героїзм, про шляхетність, вірність, дружбу, нарешті, про великих, гарних, прекрасних людей...* [4, с. 115]; *Потім розібрали **тарілки**, де чия, а вони всі позначені чи то видряпанними рисочками, чи цятками, а чи іншими прикметами, подіставали десь ложки й шматочки хліба – рештки денної пайки – й чекали, повернувши голови до дверей* [5, с. 79]. Останнє речення вважаємо унікальним в синтаксичній структурі роману письменника, адже воно єдине з усіх досліджених нами конструкцій, де підрядна частина виступає означальним до дієслова.

Подекуди ідіостилю письменника характерне вживання в ролі опорного слова конкретних топонімів (гідронімів, хоронімів, ойконімів та урбанонімів): *Мимо берега турецького, ще й мимо **Босфору** пропливали, **Царгород-Стамбул** і всю **Туреччину** обминали, **де** діди й прадіди на гаках та палях загибали, бо султанові страху нагнали...* [7, с. 127–128]; *Приятелі, бо й Судакову серед гольдів нудно, і Тищенкові на **Анюї**, **де** його держава (сільрада) простяглась на яких чотириста кілометрів, а в ній лиш двісті чоловіка підданців, і розкидані так, що дідько їх знайде, коли, скажім, треба край випити, теж невесело* [7, с. 135]; *Лише насупроти **Пашкова**, **де** височіли круті, непроходимі кряжі, було спокійно* [7, с. 215]. На прикладі подібних конструкцій можна простежити за досить вживаним автором явищем парцеляції – членуванням речення на кілька конструкцій-висловлень з метою актуального наголошення виділених компонентів [53, с. 253]. Парцеляція допомагає письменнику посилити інформативність вислову, оскільки до об'єктивного змісту додається суб'єктивно-емоційне ставлення до висловленого: *[Я чула, та й навіть у офіційних наших журналах читала ... як живуть діти в світі. От, скажемо, в Японії. Або в Німеччині...] Або в **Фінляндії**, **де** побували наші хлопці недавно, та й в **Польщі** навіть, **де** теж побували наші люди недавно* [4, с. 201]; *[Він пригадував перечитані книги й бачені твори мистецтва... Великі бібліотеки, архітектурні шедеври, й пам'ятки, й картинні галерії...] **Лувр**, **де** він був з великої ласки “уряду країни соціалізму”, й **Ермітаж**, **де** він був без ніякої ласки – просто був* [6, с. 242].

Досить часто автор вводить до контексту конструкції оформлені за схемою опорне слово-іменник “місце” разом із прикметником у головній частині та сполучним словом *де* підрядної частини: *Прийшли до “президії”, вибираючи найзручніше **місце**, **де** було б найбільше свіжого повітря* [5, с. 388]; *Перейшла із старого **місця**, **де** її марно шукав Гриць, в нове* [7, с. 169]; *В інших **місях**, **де** снігу було більше і був “чирим” – затужавіла поверхня, кора, – один слід все провалювався глибоко* [7, с. 197]. Подекуди Іван Багряний замість лексеми “місце” використовує синонімічні відповідники у контексті речення: *І тим зробити два великих діла: по-перше, позбутися рафінованого ката, а друге – переставити*

“загадкового” Донця в нову, зовсім не загадкову **площину**, **де** він зможе ділом довести, як то вони, “большевики”, справді пиляють ґрати [5, с. 440]; Таке було враження, що єдиною **точкою**, **де** ще дихали якісь живі істоти, серед цілої цієї безмежної руїни була та точка, звідки вони вийшли, – тюрма [6, с. 145].

Відносний займенниковий прислівник *де* в таких типах речень досить часто вживається в конструкціях із опорними іменниками на позначення певної території та інших географічних об’єктів (*край, світ, земля, країна, місто*): *В краї незнані, в світи невідомі й тому такі прекрасні й такі хороші, де стоять веселки радості й ніколи не примеркають, де цвітуть квіти любові й дружби й ніколи не одцвітають...* [4, с. 331]; *Одні – що це грандіозна кампанія “очищення тилу” від інакомислячого й небезпечного соціально-політичного елемента перед можливою війною а грандіозність кампанії визначається грандіозністю самої країни з 200-мільйонним населенням, де щонайменше 199,5 мільйона незадоволених, “ворогів народу”* [5, с. 134]; *Та ще справно працювали кіоски броварні біля мобілізаційних пунктів і взагалі по місту, де продавалося пиво в необмеженій кількості* [4, с. 564]; *А вони – маленькі романтики – йдуть по ограді, побравшись за руки, чотири маленькі брати, один другого менший, крадуться крізь загадкову темряву навколо церкви, дослухаються до таємничих шепотів, приглядаються до таємничих тіней, рухомих і нерухомих, що виповнюють весь навколишній світ, такий незбагнений, такий загадковий, де геть згубилися межі між реальним і нереальним* [5, с. 18]; *Зупинившись, люди падали на землю, де стояли, опановані єдиним бажанням – перепочити* [6, с. 170].

Складнопідрядні речення з опорними іменниками іншої семантики в досліджуваному типі конструкцій трапляються зрідка: *Тому що це не театральна богема старовинного зразка, а все молодь сучасна, з однаковими об’єктивними передумовами, перед якою стелився шлях однакових творчих можливостей, де кожен міг досягнути максимум, аби лиш хотів* [4, с. 177]; *Ще в комендатурі, де Рибалко випишував перепустку до головного управління на дві особи, міліціонери звільнилися й кинулися прожогом геть – вони, безперечно, зраділи, що їхня місія скінчилася* [5, с. 54]; *А те, що тенета висять, та ще так рясно, в самому*

управлінні, де колись ходила лише вільна публіка, – це особливо бентежить [5, с. 54].

Серед проаналізованих нами речень у мові творів Івана Багряного меншу частину складають атрибутивно-видільні синтаксичні конструкції. Їх нараховуємо 38 одиниць (28,15% від усього загалу складнопідрядних речень із прислівними валентно не зумовленими підрядними частинами). Основним призначенням таких утворень вважаємо потребу виокремлення з-поміж інших подібних. Підрядна частина в таких реченнях виконує не тільки функцію надання читачам додаткового повідомлення, а й видільну та конкретизувальну.

Відносний займенниковий прислівник *де* в таких типах речень найчастіше вживається у конструкціях із опорними іменниками на позначення певної території, місця та інших географічних об'єктів (*місце, стежка, світ, земля, куток / закуток, заглибина, улоговина, село, місто*): *Багатьох вже з камери забрано, але **куток, де** сидів Микола, Руденко й ціла їхня група та де вчився Санько, ще не був рушений* [5, с. 492–493]; *Так, в однім місці він нишком підняв заслону (старовинний килим) і показав **заглибину** в стіні, **де** був портрет Петлюри, Скрипника, бюстик Г. Чупринки...* [4, с. 300]; *Вибрав **улоговини, де** вчора текли струмки води, а потім за ніч замерзли, й ішов по льоду, доки той лід не провалювався* [6, с. 308]; *Ось він летить просторами, ось він торкає траву над **стежками, де** колись ходили Андрієві ноги, ось він пролітає над їхньою садибою, ось він торкає листя лапатоного клена, що колись вони його посадили з батьком біля хлівця...* [5, с. 231]; *Це – на **місто, де** було всього з десятків двохповерхових будівель, один будинок трьохповерховий, а решта – все халупи та одноповерхові дімочки* [6, с. 47]; *Тут було село, що вимерло з голоду, **село, де** матері з'їдали своїх дітей, село, що було колись, на світанку нової ери, перейменоване в “ШЛЯХ ДО СОЦІАЛІЗМУ”, а потім кануло в безвість; **село, де** люди паслися на вигоні, як худоба, рятуючись від голодної смерті, і все-таки не врятувалися...* [4, с. 260]; *Андрій спершу одягнувся, а потім взяв черевики в руки й, переступаючи через ноги, животи й голови своїх товаришів, обережно намагаючи ногами **місце, де** можна стати й не придушити сплячих і не сплячих, вийшов у коридор* [5, с. 153].

Опорні іменники в таких типах конструкцій можуть також бути переосмислені та метафоризовані автором зі сфери функціонування точних наук (*грань, трикутник, точка*): *Максим обережно звівся, постояв, вибрав **точку, де** шлях немовби перетинала низина, а тоді ліг на черево й поповз до тієї точки на шляху* [6, с. 309]; *Будь ласка: оскільки ця земна куля стоїть в їхньому власному місті, то чи не мають вони права позначити на ній **точку, де** саме вона стоїть?!* [4, с. 378]; *І тут же інша цікава думка: “От він говорить несусвітні речі, але спробуй вловити **грань, де** кінчається провокація, а починається драма”* [5, с. 438].

Рідковживаними у творах Івана Багряного виступають конструкції досліджуваного типу, у ролі опорного іменника в яких вживається лексема із загальною семантикою позначення конкретного спеціалізованого приміщення (*тюрма, кімната, камера, крамниця*): *А тут поруч була й **крамниця, де** продавали дьоготь* [5, с. 414]; *На якого чорта такі люди живуть на світі?! І це блюзнірство – саджати таку людину до **тюрми, де** все-таки сидять люди – люди! – що не втрачають людської подоби й людських почуттів навіть в тяжкій трагедії, навіть в такому вертепі* [5, с. 347]; *Сама ж кімнатка – експонат, може, найцікавіший, бо не спрепарований спеціально; експонат, що мав би свідчити наочно всім про те, що сталося тепер з **кімнатками, де** хрестили колись дітей і в яку вернувся той череп (можже, хрещений тут), щоб правити за попільничку...* [4, с. 302]; *Знав із минулого, що в кожному такому коридорі половина камер-одиночок, а половина загальних, розрахованих нормально на 10, а деякі й на 13 осіб, цебто **камери, де** могло стояти 10 – 13 ліжок і стільки ж тумб та табуреток* [5, с. 82].

Зауважимо, що опорні іменники з іншим семантичним навантаженням в таких типах речень трапляються зрідка: *Вже на третій день хлопчисько прийшов до **гурту, де** Андрій із штурманом грали в шахи й мугикали пісні, й сів біля них* [5, с. 376]; *Коли компанія пішла, Петро ліг горілиць на соломі, настелену на **помості, де** він перед тим лежав, як той Квазімодо, і де він був звичний відпочивати під час своїх мандрів на дозвіллі, і, заклавши руки за голову,*

замислився, “що б це могло означати?” [4, с. 288]; ... і молоде покоління юнаків, що не може примиритися з **болотом**, де квакають жаби всесоюзного міщанства [5, с. 178]; А на білу **пляму**, де колись був уночі написаний історичний, безсмертний напис про “макітру”, приліпили нову меморіальну дошку з золотими літерами: “Володимир Ілліч Ленін” [4, с. 273–274].

На відміну від складнопідрядних речень із прислівними валентно не зумовленими атрибутивно-поширювальними, студійовані у цій частині роботи підрядні атрибутивно-видільні частини є дуже важливими для розуміння змісту головної частини та для передавання точного повідомлення у висловлюванні. Усунення підрядних атрибутивно-видільних утворень може спричинити спотворення змісту головної частини та призвести до розмитості інформаційного наповнення передаваного.

Отже, найбільшу групу досліджуваних нами складнопідрядних речень із підрядними валентно не зумовленими частинами складають конструкції атрибутивно-поширювального типу (97 речень), до складу яких належать утворення зі сполучним словом *де*, що пов’язуються з опорним словом головної частини на позначення конкретного закритого приміщення, певного територіального й географічного об’єкта або навколишнього середовища життя людини. Письменницький ідіостиль Івана Багряного характеризується вживанням унікальних типів таких утворень, де в ролі опорного слова виступають лексеми абстрактного значення, поєднуючись із якими сполучне слово майже повністю втрачає свою здатність до просторового семантичного функціонування, лексеми на позначення предметів побуту людини, топонімічні назви та лексеми із семантикою позначення культурних осередків людини чи конкретного місця перебування людини. Прикрашають мовну картину творів речення, у ролі підрядної чи головної частини яких автор використовує фразеологічні звороти. Інші семантичні групи опорних слів складають невелику частину в досліджуваних нами складнопідрядних конструкціях. Особливістю побутування у творах таких одиниць є те, що автор досить часто використовує прийоми парцеляції та

метафоризації для підкреслення вагомості підрядної частини та акцентування уваги читача на певному емоційно напруженому моменті твору.

До атрибутивно-видільних одиниць, які складають меншу частину досліджуваних нами складнопідрядних речень із прислівними валентно не зумовленими підрядними частинами в романах Івана Багряного (38 одиниць), належать складні конструкції, у яких сполучне слово *де* найчастіше пов'язується із опорним іменником на позначення певного простору у середовищі людини та території її знаходження, із семантичним значенням, перенесеним із сфери точних наук, із семантикою конкретного спеціалізованого приміщення та з поодиноким опорними словами іншого семантичного навантаження.

2.1.3. Складнопідрядні речення зі сполучним словом *де* з приреченнєвими підрядними частинами

Конструкції з підрядними приреченнєвими частинами в романах Івана Багряного є одними з найменш уживаних. Всього таких одиниць нараховуємо 4, що складає 0,93% від усіх досліджуваних нами складнопідрядних речень зі сполучним словом *де*.

Особливістю функціонування в мові творів письменника таких конструкцій вважаємо те, що підрядні частини утворень повністю підпорядковуються головним частинам речення. Останні, своєю чергою, цілком автосемантичні та не вимагають будь-якого уточнення чи конкретизації, тому поява підрядної частини цілковито залежить від комунікативної настанови висловлювання.

Як було зазначено нами в першому розділі роботи, поєднання предикативних частин у цьому різновиді речень не є повністю довільним, адже завжди підпорядковується законам логіки, що обслуговують кожну сферу суспільного життя людини. Ця логічна структура трансформується в кожній мові в семантико-синтаксичну організацію речення, на основі якої спосіб поєднання компонентів у висловлювання за допомогою відповідних зв'язків відображає формально-граматичну концепцію будь-якої мови, що ґрунтується на власне-синтаксичних відношеннях універсального характеру [13, с. 57; 73, с. 98].

Здійснений нами аналіз подібних висловлювань надає змогу стверджувати, що формально-синтаксична структура досліджуваних речень тісно сплітається з їхньою семантичною структурою, що формує закон семантичного узгодження. Першим, хто згенерував цей принцип поєднання предикативних частин у складі такого типу конструкцій став В. Гак, який наголосив, що “основний закон семантичної сполучуваності зводиться до такого: щоб два слова утворили правильне сполучення, вони повинні мати, окрім специфічних, розрізнявальних сем, одну спільну сему” [21, с. 375].

У реченнях із приреченнєвими підрядними частинами найчастіше в ролі засобу вираження підрядного зв'язку виступають семантичні сполучники, однак в окремих синтаксичних одиницях просторової чи локативної семантики автор може використовувати сполучні слова, які беруть на себе функцію формування однозначних семантико-синтаксичних зв'язків між частинами складної конструкції, що допомагає елементарним реченням перетворитись у складне синтаксичне утворення.

Складнопідрядні речення зі сполучним словом *де* з приреченнєвими підрядними частинами можемо поділити, спираючись на дослідження Р. Христіанінової, на два формально-синтаксичні різновиди, де до першого належать речення, у яких підрядна частина повністю підпорядковується всій головній частині, а до другого – речення, підрядна частина яких підпорядковується сегментові головної частини, який виражає згорнуту пропозицію.

У романах Івана Багряного трапляється лише перший різновид складнопідрядних конструкцій, підрядна частина яких підпорядкована всій головній частині: *Де наша Мар'янка ходила – Зелена рута походила Зелена рутонька походила* [3, с. 81]; *По вечері молоді поснули, де хто внав* [7, с. 100].

Інколи письменник у мовній площині своїх творів використовує досить оригінальні за своєю структурою приреченнєві підрядні частини. Зокрема, подибуємо на сторінках творів залежну приреченнєву частину у складі вставленої конструкції: *А як то робота марудна (знайди його, де він упав у цій проклятій*

гушавині), то вони ходили і, де тільки були добрі люди, там і пили медовуху або ширт [7, с. 135], або декілька приреченневих частин одразу: *Де речі не візьмуть, Де не візьмуть слова, де рабську каламуть Огнем не збореш, сила є другая* [3, с. 60].

Зауважимо, що заявлені складнопідрядні речення представлені одним семантичним різновидом – конструкціями з просторовим значенням. Вони вирізняються тим, що в їхній головній частині вжито предикат, у валентному оточенні якого не передбачено семантичної позиції просторового поширювача. Просторове значення може поділятися на значення місця дії та напряму руху, однак конструкції зі сполучним словом *де* в романах письменника передають тільки значення місця дії.

Не викликає жодних сумнівів, що згадана нами можливість функціонування автосемантично головної частини речень впливає на таку особливість їхньої структури, як “гнучкість, під якою розуміють здатність підрядної частини посідати різні позиції стосовно головної” [73, с. 101]. Підрядні частини можуть займати препозицію, постпозицію та, найменш часто, інтерпозицію. У складнопідрядних реченнях в обстеженому матеріалові зафіксовано лише дві позиції підрядної частини – препозицію та постпозицію, однак ймовірність функціонування залежних частин в інтерпозиції заперечувати не можемо, оскільки виявляємо можливість до трансформації таких конструкцій: *По вечері молоді поснули, де хто впав* → *Молоді поснули, де хто впав, по вечері*.

Отже, складнопідрядні речення з приреченневими підрядними частинами зі сполучним словом *де* в романах Івана Багряного репрезентовані одним типом – конструкціями, у яких підрядна частина повністю підпорядковується головній та виступає в реченні зі значенням місця дії (4 речення). Інколи автор використовує специфічні структури, серед яких зафіксовано приреченнєву підрядну частину у складі вставленої конструкції або вживання автором декількох приреченневих утворень водночас. Усі досліджені нами підрядні частини посідають або постпозицію, або препозицію до головної частини, однак не заперечуємо їхнє існування в інтерпозиції.

2.1.4. Складнопідрядні речення зі сполучним словом *де* з опосередкованими підрядними частинами

У мовній площині творчого доробку Івана Багряного зрідка подибуємо складнопідрядні речення зі сполучним словом *де* з опосередкованими підрядними частинами. Всього таких одиниць нараховуємо 14, що складає 3,25% від усіх досліджуваних нами синтаксичних елементів. Їхньою характерною ознакою вважаємо те, що головна частина у своєму складі має опорне слово, якому підпорядковується підрядна та через посередництво якого залежна частина співвідноситься з усім предикативним центром головної [71, с. 252]. Сполучне слово допомагає підтримувати синтаксичну семантику стрижневого слова й виконує відповідно дві функції – поєднує підрядну частину з головною та виражає семантико-синтаксичні відношення між ними.

Грунтовний аналіз подібних одиниць надав змогу дослідниці Р. Христіаніновій розподілити ці конструкції на два формально-синтаксичні різновиди [73, с. 141–144]. Для речень першого різновиду характерним є те, що в них “підрядна частина, підпорядковуючись посередникові-приреченневикові, водночас координує свою семантику з предикативним центром головної частини” [73, с. 141]. Таких речень у романах Івана Багряного нараховуємо 7 (50% з усього загалу складнопідрядних речень із опосередкованими підрядними частинами). У ролі посередника в цих конструкціях виступають приреченневики просторової семантики: *За парком, де починається Андрієва вулиця, він звелів візникові зупинитися: розквітався з ним* [5, с. 12]; *Уже розжевіло небо на сході, де все більше й більше роздималося пишне фіялково-червоно-золоте віяло...* [6, с. 198]; *Але тепер він дивився на все те, власне – на ту фреску, з зовсім нової позиції, бо ж він тепер дивився не вгору, а вниз, де й Авраам, і янгол, і ягнятко – все те копошилося догори ногами, стояло в ямі сторч головою* [6, с. 26];

Інколи в подібних конструкціях автор вживає кілька посередників, що можуть бути однотипними та різнотипними за формою, вираженими словами як однієї, так і різних частин мови, але мають спільну загальну семантику

(просторову) та кожен наступний посередник уточнює попередній: *Та не біжить ніхто, І стогне дзвін один, І котить луни ген за перевали, Туди – до обрїю, де світлий князь осів* [3, с. 58]; *Одинокі латки того снігу сивіють в присмерку, зберігшись десь в гущавині, й чути, як вони тануть, як тоненько дзюрчить вода, з-під них стікаючи вниз, до dna, де булькотить цілий потічок* [5, с. 270]; *Андрій не раз і раніше ловив себе на думці, що не страшно вмерти привсенародно, лише страшно умирати, задавленому нишком в темних закамарках, десь в льосі, ізольованому від світу, без свідків, де твоя смерть навіки лишиться таємницею* [5, с. 308].

Речення другого різновиду в мовній картині романів письменника трапляються з такою самою частотністю. Їх у творах автора зафіксовано також 7 одиниць (50% з усього загалу складнопідрядних речень із опосередкованими підрядними частинами). Підрядна частина в цих конструкціях через посередництво слова, що функціонує в головній частині в ролі прислівного поширювача невалентного чи валентного характеру, співвідноситься з присудком головної частини: *Ще б трохи – і його б винесло на іншу течію, на іншу воду, між збурений лід великого річкового простору, куди вирвався цей скажений потік і де Максим уже не дав би собі зі стихією ради* [6, с. 296]; *Прилипла Скелька (Скелька – це село) над Ворсклою, де гори голубіють* [3, с. 3]; *[Де-не-де трапиться слідок – ніби хто потикав трьома пальцями, складеними пучкою, – ланцюжок на снігу – то нишпорив колонок]. І то понад джерелами, де менше снігу* [7, с. 144]. На прикладі останнього речення знов простежуємо явище парцеляції, що використовує автор з метою підкреслення емоційності висловлення.

Серед речень другого різновиду знаходимо також конструкції, у складі яких є кілька посередників: *– Добре... – і, закуривши, щось обертав у своїй голові, пильно дивлячись десь просто перед собою, на шлях, де ген-ген на обрїї бовванів стрункий димар* [6, с. 294]; *Приречені в нудзі передсмертній витягають голови під залізну зливу, бажаючи вмерти відразу, але перелякана варта притискає*

колону до парканів і жене її вчвал все туди ж і **туди ж, за місто, де** має бути суд і розправа над цією колоною сірих умовних знаків, що були колись людьми [6, с. 45].

Простежуємо, що посередниками в конструкціях другого різновиду складнопідрядних речень опосередкованого типу виступають прислівні поширювачі з просторовим значенням, виражені прислівниками та прийменниково-відмінковими формами іменників.

Отже, складнопідрядні речення зі сполучним словом *де* з підрядними опосередкованими частинами не є характерними для мовної площини романів Івана Багряного. Ці конструкції представлені двома формально-синтаксичними різновидами: прислівно-приреченневого, у яких словом-посередником виступає приреченнєвик із локативною семантикою і через нього підрядна частина пояснює увесь предикативний центр головної та прислівно-прислівного, у яких підрядна частина через посередника пов'язана з предикатом головної частини та входить до його валентних рамок. Особливістю функціонування в мові творів Івана Багряного того чи того типу речень є те, що досліджені різновиди можуть у своєму складі мати декілька посередників, у ролі яких виступають прислівники, синтаксично нерозкладені словосполучення та прийменниково-відмінкові форми іменників.

2.2. Складнопідрядні речення специфічної структури зі сполучним словом *де* в романах Івана Багряного

Заявлені складнопідрядні речення зі сполучним словом *де* в романах Івана Багряного представлені двома різновидами: складними конструкціями приєднувального типу та конструкціями займенниково-співвідносного типу. Кожен із цих структурних різновидів синтаксичних одиниць охоплює кілька семантичних різновидів.

2.2.1. Складнопідрядні речення зі сполучним словом *де* приєднувального типу

Складнопідрядні речення зі сполучним словом *de* приєднувального типу в романах Івана Багряного трапляються нечасто. Таких одиниць нараховуємо 5, що складає 1,6% від усіх аналізованих нами речень.

Зауважимо, що такі конструкції як семантично, так і структурно відрізняються від усього загалу виписаних нами складнопідрядних речень, оскільки їх вважають унікальними утвореннями, що дає нам змогу зарахувати такі типи складних речень до одиниць специфічної структури.

Якщо в складнопідрядних реченнях приреченнєвого типу встановлюється власне-приреченнєвий зв'язок, то у досліджуваних нами реченнях формується новий тип зв'язку – детермінантно-кореляційний (за І. Вихованцем) або приреченнєво-кореляційний, суть якого полягає в тому, що у підрядній частині функціонує анафоричний елемент (сполучне слово, постцедент), який семантично співвідноситься з усім змістом головної частини, переносячи цей зміст до підрядної частини [16, с. 316; 38, с. 402].

Здійснений нами аналіз історії становлення складного речення дає підстави стверджувати, що досліджуваний нами тип складнопідрядного речення постійно змінював свою номінацію в науковій та навчальній лінгвістичній літературі. У дослідженні Р. Христіанінової [73] подано історію становлення термінології цього типу одиниць. Дослідники використовували найчастіше термін супровідні складнопідрядні речення [8, с. 45–46; 66, с. 386–387], речення доповнювально-відносного підпорядкування [75, с. 117], підпорядкувально-приєднувальні [2]; приєднувальні [1, с. 223; 8, с. 45–47; 64, с. 373; 80, с. 602], відносні [62, с. 317–318], поширювальні [64, с. 373], відносно-поширювальними [65, с. 755], відносно-репродуктивні [64, с. 593–597]. Зауважимо, що різноманіття назв залежить від різних кутів зору на функціонування в мові подібних елементів. Р. Христіанінова наголошує, що термін “приєднувальні речення” відображає особливість формальної структури згаданих речень, а номінація “супровідні”, “поширювальні” та “пояснювальні” характеризують речення за функціонуванням підрядної частини стосовно головної [73, с. 160]. Згадані терміни можуть існувати в мові

водночас, але виключно як назви функціонального чи формально-синтаксичного різновиду складнопідрядних утворень.

Спираючись на думку про те, що складнопідрядні конструкції з підрядними приєднувальними є втіленням особливої техніки синтаксичного підпорядкування, А. Латишева припустила, що в розгляданому класі повинні бути групи речень із сентенційними актантами, сирконстантами, атрибутивами. У зв'язку з цим дослідниця стверджує, що до класу приєднувальних складнопідрядних елементів увіходять також речення з часовим, просторовим та атрибутивним значенням, особливу структуру яких не було помічено авторами граматики, тому вони опинилися серед складнопідрядних одиниць зі звичайними підрядними [44, с. 91]. Розвиваючи цю думку, Р. Христіанінова підкреслює, що семантичні різновиди підрядних частин в реченнях, побудованих з використанням техніки “підрядного приєднання”, визначає семантика сполучного слова: сполучне слово атрибутивної семантики приєднує атрибутивну підрядну частину, просторової семантики – просторову, темпоральної семантики – темпоральну [72, с. 104].

Аналіз виписаних нами конструкцій зі сполучним словом *де* свідчить, що деякі з них мають усі властивості складнопідрядних речень приєднувального типу. У них підрядні частини, приєднуючись до головних приреченнєво-кореляційним зв'язком, виражають додаткове повідомлення і виступають на правах відносно самостійного речення. Сполучне слово співвіднесене зі складом усієї головної частини. Оскільки ж семантичні різновиди підрядних частин в реченнях, побудованих з використанням техніки “підрядного приєднання”, визначає семантика сполучного слова, то складнопідрядні речення зі сполучним словом *де* мають узагальнену просторову семантику: *Садист, той полетів зі своїх чекістських високостей після т.зв. “розгрому” т.зв. “єжовщини” й потрапив до тюрми, де Петро й мав щастя того “великого чоловіка” бачити* [4, с. 265]; *Знаменита вона була тим, що не пропускала жодної служби Божої, не забувала жодних церковних свят, не минала жодних похорон чи хрестин, де скрізь охочекомонно приносила свої руки й силу на допомогу й не домагалась винагороди* [6, с. 33]; *Другим разом розстріляють і Івана Івановича, де він дінеться?* [5, с.

531]; *Впіймав його в шкоді, в своїй власній клуні-“машині” і, замість зарізати, як Ісаака там на стіні, де він виконує обов'язки Авраама, – замість зарізати, й годі, пересадив через тин, та ще й як!* [6, с. 30]; *Далі вже стелився ліс, де він буде вільний, як птах* [6, с. 236].

Зауважимо, що в перших чотирьох реченнях підрядні частини, справді, вказують на напрям та місце дії, однак в останньому реченні простежуємо специфічні семантико-синтаксичні відношення між підрядною та головною частинами. Не можемо стверджувати, що підрядна частина набуває атрибутивного значення, оскільки головна не дає змоги цього зробити, та не кваліфікуємо її як просторовий поширювач присудка, хоч своєю валентністю він цього передбачає. Тому такого типу підрядні частини ми не кваліфікуємо ні як атрибутивні, ні як просторові, адже в її змісті подається лише певне додаткове супровідне зауваження щодо інформаційного наповнення головної частини. Аналізуючи такі речення, додержуємось думки, що подібні структури відрізняються специфічною технікою підрядного приєднання.

Отже, з-поміж складнопідрядних речень зі сполучним словом *де* в романах Івана Багряного було виокремлено групу конструкцій, які структурно і семантично відрізняються від інших складних конструкцій (5 речень). Їх називають складнопідрядними реченнями приєднувального типу. У таких синтаксичних одиницях підрядні частини, приєднуючись до головних приреченнево-кореляційним зв'язком, виражають додаткове повідомлення і виступають на правах відносно самостійного речення. У зв'язку з тим, що сполучне слово *де* виражає просторове значення, такі складнопідрядні речення виражають просторову семантику. Вони є нечастотними в романах письменника.

2.2.2. Складнопідрядні речення зі сполучним словом *де* займенниково-співвідносного типу

Другу групу складнопідрядних речень зі сполучним словом *де* специфічної структури утворюють складні конструкції займенниково-співвідносного типу.

Таких утворень у мові романів Івана Багряного найбільше – 199 одиниць, що складає 46,17% від усього загалу досліджених нами конструкцій.

Розглядані речення утворюються виключно на основі притаманного для складнопідрядних одиниць зв'язку – прислівно-кореляційного. Особливістю структури досліджуваного типу речень вважаємо наявність анафоричного елемента як у головній частині (співвідносного слова / корелята), так і в підрядній (сполучного слова / релята), або тільки в головній частині, але у такому випадку підрядна частина буде приєднуватись за допомогою сполучника. Стверджуємо, що семантика опорного співвідносного займенникового слова в головній частині повинна збігатись із семантикою підрядної частини, функцією якої вважаємо заповнення певної лексичної неповнозначності корелята. Таке розуміння суті подібних одиниць надало змогу дослідниці Р. Христіаніновій визначити основи функціонування займенникового співвідносного слова, що, по-перше, “об’єднує зміст підрядної та головної частини в одне ціле”, а, по-друге, виступає “показником формальної та змістової незавершеності головної частини, її семантико-граматичної визначеності як частини складнопідрядного речення, а також накреслює функціонально-семантичний тип підрядної частини” [73, с. 146].

Підпорядкування підрядної частини в цьому типі речень було досить дискусійним питанням, адже дослідники вважали, що вона обов’язково повинна пояснювати іменник, і відповідно до цього використовували номінацію “присубстантивно-атрибутивні” речення [2, с. 190; 63, с. 450–451; 79, с. 269–271]. Більш широке та змістовне поняття “займенниково-співвідносні” речення було запропоновано вже у II половині XX ст. [16; 65], тому у своєму дослідженні будемо використовувати саме цей термін.

Протягом історії студіювання складнопідрядного речення займенниково-співвідносного типу, дослідники виокремили три класи подібних речень: 1) складні конструкції симетричної структури; 2) складні конструкції напівсиметричної структури; 3) складні конструкції асиметричної структури. Всі заявлені різновиди складних речень наявні в мові творів Івана Багряного, тому вбачаємо потребу в дослідженні кожного з них.

До конструкцій симетричної структури належать речення, що виникають на основі поєднання співвідносних слів у головній частині й семантично однорідних із ними сполучних слів у підрядній частині. Таких одиниць у романах письменника нараховуємо 86 (43,22% з усього загалу складнопідрядних речень займенниково-співвідносного типу). Типовим для цих речень у творах Івана Багряного є вживання вказівного займенникового прислівника *там* та сполучного слова *де*. Серед таких утворень можемо виокремити дві великі семантичні групи: 1) складнопідрядні речення із семантикою чіткого визначення конкретного місця дії головної частини; 2) складнопідрядні речення із семантикою описового найменування можливого місця дії головної частини.

Серед першого різновиду в текстах романів Івана Багряного знаходимо такі речення: *Там, де Іман завертав круто вправо, на південь, і йшов далі, петляючи межі крутих кряжів Сіхоте-Аліня, наші взяли трохи ліворуч і пішли на схід, нетрями* [7, с. 191]; *Нахлиставшись до несхочу води, задубівши й відчуюючи, що ноги його були вже скуті нападом корчу, Максим все ж іще встиг ухопитися за гілля верболозу там, де потік завертав під крутим кутом* [6, с. 296]; *Це ще вчора було, ще трава не встигла випростатися там, де ходили вони своїми хлоп'ячими босими ногами всі вкупі* [5, с. 12]; *Там, де в Іман впадає широка та буйна притока Араму, нижче річок Улахези та Санчихези, стояв на невеликім джерелі невеликий барак* [7, с. 137].

До речень другого різновиду належать конструкції: *Біля якоїсь, герметично закритої, залізної брами їх вишикували по три й наказали триматися "там", де вони зараз опиняться, тихо, під страхом тяжкої кари* [5, с. 306]; *Тяжба починається там, де фарисеї й слуги зла роблять з Бога пострах, щоб принизити людину й обернути її в червака, в раба, не в Божого навіть раба, а в свого власного...* [4, с. 393]; *Бач, піймали живу майже там, де почали ганяти* [7, с. 200]; *Вона скінчиться там, де скінчиться його шлях* [6, с. 285]; *Проте це була помилка, пізніше виявилось, що вошей не тільки не побито, а ще якимось чудом кількість їх збільшилася, вони з'явилися навіть там, де їх і не було* [5, с. 318–319]. Подекуди автор з метою підкреслення розмитості просторової семантики вживає в ролі

співвідносних компонентів поєднання двох займенникових слів різних функціонально-семантичних розрядів на кшталт *десь там, десь тут*. С. Ломакович зауважила, що такі конструкції функціонують як певний сталий комплекс, що надало дослідниці змогу кваліфікувати їх як подвійні співвідносні слова [45, с. 28]. Схожу думку простежуємо у розвідці О. Максим'юк [46, с. 133], яка визначає подібні утворення семантично неподільними, з чим ми повністю погоджуємось. Вважаємо, що підрядна частина в складних конструкціях із такими утвореннями повністю співвідноситься з усім словосполученням: *Десь там, де на всю міць, опороставши хребет, М'язистий велетень, брудний і непоборний, Розгонить іскри аж під зоряний намет – Новий леміш кує при новім горні* [3, с. 6]; *Усе те лишилося десь там, де вранці клубочився такий густий-густиий туман* [6, с. 238]; *Це ж він утік десь тут, де і його доля кидає...* [7, с. 33]; *Це хтось в камері весело оповідав про свої спостереження над дітьми службовців облуправління НКВД, як він підглядав їхні забави на подвір'ї того управління, десь тут поруч, за цими мурами, де одну частину чотирикутника становили блоки приватних мешкань: діти бавилися в дорослих, як то завжди люблять робити діти* [5, с. 161].

Подеколи у функції корелята автор використовує займенникове слово *тут* та узагальнений займенниковий прислівник *всюди*, які, поєднуючись із сполучним словом *де*, утворюють просторову семантику речення: *Колись він, іще малим, у хвилини тяжкого розпачу, мріяв про те, щоб тут, де лежать усі його предки, де лежить і вся його рідня – сестри, брати й, нарешті, батько та мати, – де так затишно й сумно – лягти й собі теж і розпилитися, спочити в цій рідній землі, топтаній дитячими ногами, порости буйним чебрецем, кущами бузку, черемхою й шумливими соснами...* [6, с. 157]; *Тут, де не поїдеш, то з Києва виїдеш, а в Чернігівку приїдеш, з Чернігівки виїдеш – в Полтавку приїдеш, в Катерино-Славку, в Переяславку...* [7, с. 65]; *Вожено його по тюрмах всюди, де він за своє “летюче” життя бував і жив, та все ведено слідство* [4, с. 125].

Окремого пояснення, на нашу думку, потребують складнопідрядні речення займенниково-співвідносного типу зі сполучним словом *де* симетричної

структури, у яких вказівне займенникове слово *там* або семантично неподільна сполука *десь там* в головній частині уточнює інший другорядний компонент речення з просторовим значенням: *Оддалік, там, де стрельнув дід, лежала рудувата велика тварина, одкинувши горду голову* [7, с. 114]; *Спереду ж, десь там, де недавно чувся гомін людей і гуркіт машин, розливався морем клекіт скорострільів – станкових кулеметів і ручних автоматів* [6, с. 220]; *Вгорі, там, де звичайно пишеться на всіх інших книжках “Пролетарі всіх країн, єднайтеся!”*, – *написано гасло: “Релігія – опіум для народу”* [4, с. 327]. В. Ожоган вважає, що в таких реченнях підрядна частина поєднується з уточнюваним компонентом головної частини (дослідник акцентував увагу саме на прийменниково-іменниковій конструкції), а уточнювальні прономінативні слова в таких утвореннях виконують вторинну функцію, та кваліфікує подібні утворення як проміжний різновид – атрибутивно-адвербіальний [49, с. 166]. Завдяки дослідженню Р. Христіанінової [73] стає зрозумілою очевидна неточність висновків В. Ожогана, оскільки уточнювати займенникові слова можуть не лише прийменниково-іменникові конструкції, а й прислівники, як помічаємо в нашому дослідженні, що не завжди дає змогу кваліфікувати подібні речення як атрибутивно-адвербіальні, а лише як займенниково-співвідносні.

Під час аналізу складнопідрядних речень займенниково-співвідносного типу симетричної структури можемо відзначити, що найчастіше підрядна частина стоїть у постпозиції до головної але подекуди автор з метою акцентування уваги читача на напруженості моменту вживає такі конструкції у препозиції до головної: *Де вдарить рукою, там пляма крові відразу з розчавлених кровосмоків* [7, с. 85]; *Бо на нас – тпру! – де сядеш, там і злізеш...* [7, с. 29]; *Де було серце – там нема його, – Один вогонь, такий страшний вогонь, Аж серце Спеліло в ньому* [3, с. 107].

Зауважимо, що основну частку досліджуваного нами типу речень складають конструкції, у яких поєднано дві предикативні частини, тобто двокомпонентні, однак подекуди трапляються багатоконпонентні складнопідрядні речення з однорідними супідрядними частинами: *Виріши й “вибившись у люди”, дівчина*

прийшла інстинктивно до рідного міста, прийшла з якоїсь примхи долі, як інкогніто, щоб ходити й дихати, жити й діяти **там**, **де** вперше пролунав її дитячий крик, **де** жив і діяв її героїчний батько [4, с. 120]; Та на бенкет бучний склика сурмач до себе, – **Десь там** – **де** умира Старий надбитий дзвін, **Де** вбогі стріхи коптять синє небо [3, с. 6]; Попід горою ж, наче бемське скло, Блищить вода, А далі, мов сулія, Поставлена на сизому шпилі, **Там**, **де** ліси і замчище здорове, **Де** дух великий, а діла малі, Мигає маківкою, ніби на столі, На спині гір Куземенська Покрова [3, с. 3]; Але це **там**, **де** все люди наші осіли понад річками, **де** можна сіяти хліб [7, с. 65].

Для досліджуваних нами конструкцій властиве явище парцеляції, яке письменник використовує з метою підкреслення емоційності описуваного: [А виявлений “секрет” був такий: у вагоні, у тім, середнім, тридцять другим, знайдено сліди диверсії – чотири дошки були двічі перерізані ножем упоперек. Над буфером.] Саме **там**, **де** того наймевше можна було сподіватися [7, с. 10]; **Там**, **де** я ступала, **Там**, **де** я страждала... [7, с. 150]; [Там мав бути “трибунал”, чи то “військовий польовий суд”... Процес... Позорище... Голгота...] **Там**, **де** голови велетнів дитячої уяви лежать на мечях, заворожені [6, с. 188].

Серед досліджуваних нами складнопідрядних речень зі сполучним словом *де* займенниково-співвідносного типу найменшу групу складають конструкції асиметричної структури, до яких належать утворення, для яких не є характерною семантична однорідність співвідносного й сполучного компонентів, яка зумовлюється тим, що один із них або й обидва є асемантичними [73, с. 154]. У таких конструкціях, на відміну від симетричних структур, в головній частині функціонує опорний прономінатив (корелят), який, поєднуючись із семантично нетотожним сполучним засобом (релятом), утворює корелятивний блок і реалізує механізм прислівно-кореляційного зв'язку.

У ролі співвідносного слова, що формує займенниково-співвідносні речення асиметричної структури в мовній площині творів, письменник використовує займенникове слово *те* з предметним значенням. Таких речень всього нараховуємо 3. А. Грищенко у своєму дослідженні охарактеризував цей корелят та

наголосив, що він позбавлений власного лексичного значення й виступає в системі складнопідрядного речення в дейктичній функції, однак у головній частині виконує роль другорядного члена. Корелятивний займенник і відповідний сполучник утворюють структурну основу складнопідрядного речення та визначають його семантико-синтаксичний тип [66, с. 325]: *Тепер йде про **те, де** б їм прилаштуватися, щоб до тих накоплених розкошів причаститися* [7, с. 176]; *Задивлені в величавий і загадковий, прекрасний степ, вони всі не звернули зразу уваги на **те, де** ж це вони отаборюються* [4, с. 260]; *Можє, тому, що хотів утекти від усього душею, перепочити нею, він з величезним інтересом слухав Андрієве меланхолійне оповідання про **те, як і де** люди живуть, які на світі є дівчата, як за тридев'ять земель квітнуть квіти й течуть річки, як сходить сонце над Тихим океаном, як свистять вітри над Колимою* [5, с. 247].

А. Онатій серед складнопідрядних речень займенниково-співвідносного типу виокремила третій їхній структурний різновид – конструкції напівсиметричної структури, для яких є характерною неповна семантична кореляція елементів блоку. Особливістю цих структур є те, що в них одразу намічена загальна відповідність між корелятом та релятом, однак їхня семантика має різні відтінки, що унеможлиблює їхнє зарахування до сфери як асиметричних, так і симетричних структур [52, с. 5].

Одну з найбільших груп досліджуваних нами одиниць напівсиметричної структури складають речення, у яких адвербіальний корелят напрямку руху *туди* поєднується із релятом статичної локалізації *де*, однак загальне значення семантичної наповненості частин трактуємо як просторове: *А біля стіни, втискаючись в неї спиною, стояла мала сестра їхня і дивилася теж **туди, де** й мати, очима, повними здивування й сліз, що стікали великими краплями* [5, с. 17]; *Так, це ж вони, далєбі, йдуть **туди, де** стоїть той янгол мармуровий, повергнутий на землю, що так трагічно заломив руки в мармуровій печалі...* [6, с. 150]; *Мабуть, нерви отупіли остаточно і так само притупла думка а чи, наперекір усьому, десь вдиралася в серце химерна надія, – вдиралася **туди, де** взагалі не було вже ніяких надій і не було для них і місця...* [6, с. 54]; *І те невідоме*

почало вдиратися в їхню свідомість вже з перших же днів далі – більше, стверджуючи, що вони таки їдуть **туди, де** все не так, де все інакше, **де** зовсім інший світ [7, с. 18]; Обіцяв його згноїти й запроторити **туди, де** він до самої смерті не побачить жінки... [5, с. 182]. Досить цікавим у цьому різновиді постає речення: *За орієнтир правили йому звуки, яких він уникав відштовхуючися від них, як від стіни, й ішов **туди, де** звуків не було* [6, с. 229], особливістю якого є те, що підрядна частина може виконувати подвійну функцію, де до першої належить її входження до меж валентності дієслова “*ішов*” та пояснення цієї лексеми, а за другою функцією підрядна частина пояснює прономінативний компонент головної частини.

Подібним за семантичним навантаженням виступає речення, в якому в ролі корелята вжито прислівник місця *кудись*: *Здавалося, що вони вкрали ту валізочку, й той лантух, і самого Андрія й от хотіли б все те затулити спинами й руками та й пошвидше завезти **кудись, де** вже немає сторонніх очей і небажаних свідків, здати там таку от неприємну обузу комусь іншому й з полегкістю зітхнути* [5, с. 49].

Подекуди для посилення семантики віддаленості письменник у таких реченнях використовує поруч із співвідносним займенником модальні частки *геть, аж, ген-ген*: *... переконавшись, що хата вже зникла за тинами та повітками, враз чкурнули, скільки духу, до луку, задивляючись очима **туди ген-ген**, де за лугом чорніла смуга лісу* [6, с. 206]; *Тоді з-за колон, десь з мороку виходить до нього інший, переступає світляне коло і, прокашлявшись, несміливо продовжує читати, а перший з полегкістю виходить **геть туди, де** шепіт, весняна млость і поцілунки...* [5, с. 19]; *І високо-високо, аж понад той виноград сягає мрійний дівочий голос, **аж туди, де** сонечко тріпотить промінням, чи два соколи – два товариші летять* [7, с. 47]; для підкреслення семантики розмитості напряму змальованих подій – прислівник *десь*: *Так, лихоманкою хворобливого гону в напівсконкретизовану химеру, в якусь загадкову, екзотичну країну, в якусь ельдорадо, **десь туди, де** ще їх не було* [7, с. 14]; *Аж зять цикнув і показав очима **туди десь, де** лежав Григорій* [7, с. 101]; *Так, лихоманкою хворобливого гону в*

напівсконкретизовану химеру, в якусь загадкову, екзотичну країну, в якусь ельдорадо, **десь туди, де** ще їх не було [7, с. 14], для підкреслення семантики конкретної локалізації – вказівну частку *ось*: **Ось туди, де** ти пообморожував ноги й легені, де ти, врешті, в біді та злиднях, серед страхітливих пригод і азіатських турбот дочасно склав свої бурлацькі, ревматичні кості [7, с. 17].

Досить часто в мові творів Івана Багряного трапляються речення, які традиційно входили до класу асиметричних структур, однак зараз ми можемо їх називати напівсиметричними структурами. Таке розуміння ролі займениково-співвідносного речення обумовлене тим, що в реченні відбувається явище трансформації корелята, адже хоч в структурі синтаксичної одиниці помічаємо атрибутивне, за традиційним розумінням, займенникове слово, однак в реченні, виключно поєднуючись із лексемою на позначення конкретного місця, корелят переходить до сфери просторової семантики, оформлюючи загальну локативну семантику речення. Тому стверджуємо, що конструкції подібного стибу можна відносити до сфери напівсиметричних структур.

До таких речень належать утворення, у яких у формі релята виступає сполучне слово *де*, а корелят виражений:

1) прийменниково-відмінковою формою іменника та займенниковим словом “той” у М. в. зі значенням показу напрямку руху та конкретного місця дії (*в тому напрямку*): *То лише в **тому** напрямку, **де** був колись собор, над хрестами якого колись було все кружляли в блакитному зеніті стрижі, – там десь геть-геть далеко кружляли зграєю літаки* [6, с. 164–165];

2) прийменниково-відмінковою формою іменника та займенниковим словом “той” у М. в. зі значенням конкретизованого місця (*на тім місці, на тім боці, на тім образі*): *А він заодно приобіцяв ще й розповісти анекдот про оцього Курила, лише розповість він її на **тім** самім місці, **де** той історичний анекдот виник* [4, с. 287]; “— Я вам розкажу анекдоту... Я вам її розкажу на **тім** самім місці, **де** вона родилася...” [4, с. 297]; *Обминаючи міст і шукаючи легендарної “пристані” під провідництвом Харитона, вони таки її знайшли – на **тому** самому місці, **де** вона й була споконвіків і де її ще недавно бачили більшість присутніх, завзятих рибалок і*

купальників [4, с. 419]. У поданих реченнях семантику конкретизованого місця підкреслено додатковим вживанням автором прикметника *самому*. *Зовсім як у храмі, а вже зовсім як на **тім** образі церковнім, **де** намальований Голуб – Дух Божий* [4, с. 416]; *Кажуть, що перед цим був мітинг, ген там, на **тім** боці, **де** рябіє висока трибуна (вже був!) – відкривали свято й виступало головне начальство, а найкраще ніби пописався Страменко, – він говорив про новий побут, про етику й мораль соціалістичну, здорову, а не буржуазну гнилу, про соціалістичну родину й про солідарність світового пролетаріату... [4, с. 431], Але раніш там висіла рушниця, бо стіна подряпана в **тім** місці, **де** малось бути “мушці” [7, с. 52];*

3) прийменниково-відмінковою формою іменника та займенниковим словом “*ті*” у мн. Р. в. зі значенням конкретизованого місця, в якому відбулась певна подія (до тих рядів, в тих лабораторіях, з тих камер): *Неуважний наглядач забув, скількох він брав “на оправку”, звикши іноді водити людей партіями з **тих** камер, **де** їх занадто багато [5, с. 299]; Те саме, коли вони підходили до “зелених рядів”, потім до **тих**, **де** – колись – продавали худобу (знову перелік – свині, вівці, телята, поросята, корови, коні...) А тут – зерна було! [4, с. 364]; Андрій теж не пам’ятає, чи були якісь портрети в усіх **тих** лабораторіях, **де** вже він побував [5, с. 477]. Лексема *усіх* на прикладі останнього речення вживається автором разом із корелятом з метою підкреслення всеохопного значення місця події;*

4) прийменниково-відмінковою або виключно відмінковою формою іменника та займенниковим словом “*та*” у Р. в. зі значенням конкретизованого місця події або певного напрямку руху (з *тієї частини, тієї грані, тієї точки, тієї країни, тієї хатини, тією околицею*): *Секрет полягав саме в тому, що “тюрма” складалася з двох частин – із “тюремної камери” і з **тієї** хатини, **де** жила господиня з дітками [6, с. 105]; Коли йшли Зеленою вулицею, **тією** околицею, **де** живуть селяни й ремісники, й коли бачили біля каламутного позеленілого ставочка, як купка голопузих і золотушних дітлахів пильнувала двійко гусенят на воді (пильнували й бавилися в ганчір’яні ляльки), Аті зовсім світ потьмарився [4, с. 276]; Вони не пішли шляхом, вони пішли понад краєм великого бору, посинілого й*

таємничого, з **мієї** надлугової сторони, **де** мало хто ходить і вдень, а не то що увечері чи гупої ночі [4, с. 447]; Багато людей було знайомих Петрові – сусіди, уличани, а також люди з **мієї** частини міста, **де** він родився й виріс; здебільша все люди старші, лише де-не-де траплявся парубок або зелений юнак [4, с. 565]; Не можна **мієї** грані вловити, **де** кінчається колір і лінія, а де починається звук [5, с. 269];

5) прийменниково-відмінковою формою іменника та займенниковим словом “той” в Ор. в. зі значенням конкретизованого сакрального місця події (над тим місцем): Тепер висів лише образок Марії з дитям, – над **тим** місцем, **де** горіла свічечка [5, с. 5]; І тепер, на поругання тим всіляким “істам” єретичним, новий дух віє над містом Нашим і лопотить прапором тим червоним, що в’ється над Успенською дзвіницею, над **тим** місцем, **де** колись лежало Євангеліє Мазети й **де** так високо підіймався дим стовпом та літав попіл і сажка від спаленої величі й гіпнотизуючої сили “північного сусіда”... [4, с. 386];

6) прийменниково-відмінковою формою іменника та займенниковим словом “та” в М. в. зі значенням конкретизованого місця події (на тій грані, в тій кімнаті): В **тій** самій кімнаті, **де** колись приймав Андрія Донець, сидів якийсь інший набундючений суб’єкт і запропонував Андрієві дати вичерпні дані про Донця й їхню співпрацю [5, с. 456]; Але він утримувався на грані, на **тій** останній грані, **де** стояло, як вогненний стовп, оте “ніколи!” [5, с. 228]. Поруч із корелятом **тій** автор використовує в першому реченні лексему **самій** задля підкреслення винятковості означуваного місця, а за допомогою лексеми **останній** у другому реченні автор акцентує увагу читача на вирішальному моменті події головної частини;

7) прийменниково-відмінковою формою або виключно відмінковою формою іменника та займенниковим словом “той” в Зн. в. зі значенням конкретизованого природного місця події (у той бік, той світ, той краєвид, той ліс): Здивована Ата бачить на вікові етюдника зсередини приколотий етюд – **той** самий краєвид, **де** вона сьогодні була, там, біля одинокої покрученої сосни над урвищем, краєвид на далекі луки й діброви... [4, с. 396]; — От так... – Сірко

помовчав і сердито сплюнув чи на ту “іроплану”, чи на тих придуркуватих начальників, що “шибко кричи”, і кивнув у **той** бік, **де** поплентався наївний лісовий чоловічок з дитячим обличчям: — Золотий чоловік, пантовщик – яких мало! [7, с. 124–125]; Зм’якшував печаль і журбу за покійним розмовами про ліше потойбічне життя, про **той** світ, **де** немає “ні печалі, ні зітхання” [5, с. 4]; Намагаючись не збитися, Максим садками піднявся нагору й пірнув знову в **той** ліс, **де** його двічі вже спіткала така невдача [6, с. 233];

8) прийменниково-відмінковою формою або виключно відмінковою формою іменника та займенниковим словом “**та**” в Зн. в. зі значенням конкретного місця або певної його частини (*ту частину, ту шопу*): Тільки **та** праця була марною, бо всі цигарки були спалені аж до “фабрики” включно (“фабрикою” курці називали **ту** частину мундштука, **де** було надруковано марку підприємства, на якому цигарку зроблено, і коли жадібний курець смалив доти, доки починало смердіти картоном мундштука, йому гукали “фабрика горить!”) [5, с. 104]. На прикладі цього речення простежуємо особливість існування в мові творів Івана Багряного подібних конструкцій, адже вживається складне речення у складі вставленої конструкції; **Ту** частину, **де** говорила мати, Санько вимовляв жалісним голосочком, шкодуючи **та** й явно з тієї матері кепкуючи [5, с. 473]; Кричав Львов, і Геннер, і весь “Біробіджан”, як останнім часом хтось прозвав **ту** частину камери, **де** були розташовані жиди, а йому злобно й уїдливо відповідав “Азербайджан”, як прозвали **ту** частину камери, **де** сиділи вірмени й перси, імітуючи советські республіки [5, с. 467]; Вони завели його під **ту** шопу, **де** недавно сиділи жони-мироносиці, й залишили його там у наручниках [6, с. 146];

9) відмінковою формою іменника та займенниковим словом “**та**” в Н. в. зі значенням конкретизованого місця (*та дороженька, та кімната, ота хата*): Вона не знала, що це, власне, стара, доісторична картина – така-от хата селянська, що її ще Шевченко оспівав, **ота**, що в ній “неволя каторжна”, **де** й помолитись не дають [4, с. 241]; Тож веселя **та** дороженька, **Де** вони ідуть... [3, с. 52]; Це була **та** сама кімната, **де** вони вперше познайомилися з Донцем [5, с. 430];

10) прийменниково-відмінковою формою або виключно відмінковою формою іменника та займенниковим словом “*те*” в Н. в. зі значенням конкретизованого місця події (*те місце, те приміщення*): *Спершу вони опинилися в якійсь залі з скляним дахом, що нагадувала **те** приміщення цукроварні, **де** стоять баянсові машини [5, с. 319]; Йому запропонували місце (з огляду на “заслуги перед революцією”) **те, де** недавно лежав Юровський, цебто без стажування від параші, але Георгіані не схотів [5, с. 115]; Вихід було знайдено дуже просто: вартові нанесли колючого дроту, гаків, цвяхів і заплутали геть **те** місце, **де** бракувало стіни, замінивши її дротяною загорожею [6, с. 145];*

11) прийменниково-відмінковою формою іменника та займенниковим словом “*той*” в Р. в. зі значенням локалізації певної події (*біля того місця, до того місця*): *Він вирішив іти Ворсклою всю ніч, без зупинок, аж до **того** місця, **де**, як він пам’ятав це з мапи, Ворскла мала круто загнутилася праворуч, роблячи величезну дугу біля села Р. [6, с. 258]; Це тут він, лисяючи, скинув своє старе убрання, а сам, напевне, десь тут і живе, бо таку операцію він проробив рано по весні біля **того** місця, **де** зимував, тобто біля домівки [7, с. 131];*

12) прийменниково-відмінковою формою іменника та займенниковим словом зі значенням локативності, що не належать до жодних із названих груп: *В **оцих** місцях, змальованих в словах, **Де** мало галасу, а тиші так багато, – Отут колись і діялись дива, **Що** автор ось і горно роздува Заради них, щоб вам оповідати [3, с. 7]; Максим слухав ті звуки й думав, що, мабуть, вони доходять від шосе, але й без того він розумів, що на шосе йому не треба виходити, принаймні на **цьому** відтинку, **де** воно загиналось дугою навколо Грайворона [6, с. 229]; Помалу обійшла **це** місце, **де** такий великий стовп суспільства займався ділами державної ваги [4, с. 439].*

Отже, серед всього загалу досліджуваних нами речень у творах Івана Багряного найчастіше трапляються складнопідрядні речення зі сполучним словом *де* займенниково-співвідносного типу. Ці одиниці поділяємо на три основні різновиди, кожен із яких має свої унікальні характеристики. Конструкції симетричного різновиду характеризуються повною кореляцією з боку релята та

опорного прономінатива (86 речень). У таких реченнях семантика сполучного слова та співвідносного слова повністю збігається. Ці конструкції в романах Івана Багряного охоплюють дві великі семантичні групи, де до першої належать речення із семантикою чіткого визначення місця дії головної частини, а до другої – речення із семантикою описового найменування можливого місця дії головної частини. У ролі корелята найчастіше виступає займенникове слово *там*, хоча інколи цю позицію займають прислівник *всюди* та займенникове слово *тут*, які відповідно поєднуються з релятом *де* у підрядній частині. Подекуди в такому типові речень вживають одразу два кореляти різних функціонально-семантичних розрядів, однак такі утворення вважаємо семантично неподільними конструкціями, які вживає автор із метою підкреслення віддаленості напряму дії в головній частині.

Речення асиметричної структури вживані у мові творів найменше. Такі одиниці являють собою конструкції, у яких корелят *те* з предметним значенням поєднується з релятом *де* просторової семантики. Усього таких конструкцій нараховуємо три.

Найбільшим за кількістю різновидом досліджуваних нами конструкцій є складнопідрядні речення займенниково-співвідносного типу напівсиметричної структури (110 речень). У таких реченнях простежується неповна семантична кореляція структурних елементів конструкції, однак загальна прогнозованість між корелятом та релятом помітна одразу.

Серед цього типу займенниково-співвідносних конструкцій найчастіше трапляються ті, у яких у ролі корелята виступає лексема із семантичним значенням напрямку руху *туди*, що поєднується із релятом *де* з семантикою статичної локалізації.

У сфері напівсиметричних конструкцій функціонують також ті, у яких маємо корелятивні пари на кшталт *на тім місці, де*, які в традиційному руслі розглядались у сфері несиметричних. Саме вживання адвербіального корелята поруч із лексемою на позначення конкретного місця та релятом *де* зі значенням локативності визначає загальну семантику речення як просторову. У ролі корелята

можуть також бути займенникові слова: *той* у формі Р. в, Зн. в., Ор. в. та М. в. однини; *та* у формі Н. в., Р. в., Д. в. та Зн. в.; *те* у формі Н. в. та *ті* у формі Н. в. множини.

Досліджувані конструкції представлені двома різновидами: двокомпонентними структурами, у яких підрядна частина лише одна, та багатоконпонентними – у складі яких функціонує дві підрядні частини.

ВИСНОВКИ

В історії розвитку східнослов'янської лінгвістичної традиції сформувалося три підходи до вивчення складнопідрядного речення й відповідно три класифікації таких одиниць – логіко-граматична, формально-граматична та структурно-семантична, основні положення яких згодом стали підґрунтям сучасного вчення про складну конструкцію.

Логіко-граматична класифікація була започаткована в ХІХ ст. Загальна концепція наведеної типології ґрунтувалась на принципах отожднення структури складнопідрядного речення зі структурою простого речення. За таких умов складнопідрядне утворення уподібнювали до простого речення, а підрядну частину – до членів простого речення. Головним недоліком цієї типології визнають ігнорування конструктивних особливостей речення та структурно-семантичних відношень між головною та підрядними частинами.

Недосконалість логіко-граматичної класифікації спонукала синтаксистів до пошуків нових принципів класифікації складнопідрядних речень, що зумовило появу на межі ХХ ст. формально-граматичної типології, представники якої основну увагу спрямовували на дослідження особливостей зв'язку та існування предикативної частини в архітектоніці складнопідрядного речення. Засадничий принцип цієї типології побудований саме на ґрунтовних канолах диференціації сполучних засобів між предикативними частинами на основі їхньої семантики, що стало спробою вибудувати їхню конкретну систему. Однак ця класифікація має свої недоліки, основним з яких є те, що більшість сполучників може виступати засобом поєднання предикативних частин різноманітної семантики, а сполучні слова, своєю чергою, загалом не мають конкретної семантичної спеціалізації.

Саме незадоволення дослідників логіко-граматичним та формально-граматичним підходом до типології складнопідрядного речення зумовило пошук науковцями нової класифікації, яка б охопила не тільки закономірності підпорядкування підрядної частини головній, а й закономірності вживання

конкретних сполучних засобів та напрямів семантичної взаємодії між ними, що зумовило появу в другій половині ХХ ст. структурно-семантичної класифікації складнопідрядних речень. Під час систематизації різновидів складнопідрядних речень у царині структурно-семантичної типології враховували: 1) характер співвідношення між головною і підрядною частинами; 2) до чого відноситься підрядна частина; 3) за допомогою яких формально-граматичних засобів приєднується підрядна частина.

Подальший активний розвиток граматичної науки зумовив переосмислення існуючих у мові синтаксичних класифікацій та посприяв пожвавленню інтересу мовознавців до вивчення складнопідрядних речень із погляду новітнього граматичного вчення. Поступово з'явився поділ складних речень на конструкції типової й специфічної структур та відповідне розмежування підтипів складнопідрядних утворень у межах нової класифікації. Дослідники послідовно розмежовували серед речень типової структури складнопідрядні конструкції з приреченневими частинами, з прислівними частинами, у межах яких побутують валентно зумовлені й валентно не зумовлені підрядні конструкції, та з опосередкованими підрядними частинами. Серед речень специфічної структури в українській мові називають складнопідрядні утворення займенниково-співвідносного типу й складні конструкції приєднувального типу.

Ідіостилю Івана Багряного властиві дві основні групи складнопідрядних конструкцій зі сполучним словом *де* – речення типової (227 одиниць – 52,7%) та специфічної структури (204 одиниці – 47,3%).

Серед речень типової структури в творчому доробку Івана Багряного найчастіше трапляються складнопідрядні конструкції зі сполучним словом *де* з прислівними валентно не зумовленими підрядними частинами (135 одиниць, що складає 31,32% від усіх аналізованих нами одиниць). Серед цієї групи найтиповішими для синтаксису автора є конструкції атрибутивно-поширювального типу (97 речень, що складає 71,85% від усіх складнопідрядних речень із прислівними валентно не зумовленими частинами), до складу яких належать утворення зі сполучним словом *де*, пов'язані з опорним словом головної

частини на позначення конкретного закритого приміщення, певного територіального й географічного об'єкта або навколишнього середовища життя людини. Письменницький ідіостиль Івана Багряного характеризується вживанням унікальних типів таких утворень, де в ролі опорного слова виступають лексеми абстрактного значення, поєднуючись із якими сполучне слово майже повністю втрачає свою здатність до просторового семантичного функціонування, лексеми на позначення предметів побуту людини, топонімічні назви та лексеми із семантикою позначення культурних осередків чи конкретного місця перебування людини. Прикрашають мовну картину творів речення, у ролі підрядної чи головної частини яких автор використовує фразеологічні звороти. Інші семантичні групи опорних слів складають невелику частину в досліджуваних складнопідрядних конструкціях. Особливістю побутування у творах таких одиниць є те, що автор досить часто використовує прийоми парцеляції та метафоризації для підкреслення вагомості підрядної частини та акцентування уваги читача на певному емоційно напруженому моменті твору.

До атрибутивно-видільних одиниць, які складають меншу частину досліджуваних складнопідрядних речень із прислівними валентно не зумовленими підрядними частинами в романах Івана Багряного (38 одиниць, що складає 28,15% від усього загалу конструкцій з прислівними валентно не зумовленими підрядними частинами), належать складні конструкції, у яких сполучне слово *де* найчастіше пов'язане з опорним іменником на позначення певного простору в середовищі людини та території її знаходження, із семантичним значенням, перенесеним із сфери точних наук, із семантикою конкретного спеціалізованого приміщення та з поодинокими опорними словами іншого семантичного навантаження.

Досить активно автор використовує в мові творів складнопідрядні речення зі сполучним словом *де* з валентно зумовленими підрядними частинами (74 синтаксичні одиниці, що складає 17,17% від усіх аналізованих нами конструкцій). Серед таких типів утворень група з об'єктним значенням є найбільш уживаною (70 синтаксичних одиниць – 94,59% від усього загалу складнопідрядних речень із

прислівними валентно зумовленими підрядними частинами). Найчастіше автор використовує в таких конструкціях опорні дієслова з семантикою процесу засвоєння, володіння, пошуку та систематизації певної інформації, лексеми зі значенням пояснення процесів мисленнєвої діяльності людини, спілкування, сприйняття навколишнього середовища органами чуття та поодинокі дієслова конкретних фізичних дій. Виражені стрижневі слова найчастіше дієслівними предикатами дії та стану з загальною семантикою, інколи автор вживає предикативні прислівники та слова виражені фразеологічними сполуками. Складнопідрядні речення зі сполучним словом *де* з прислівними валентно зумовленими частинами просторового значення є непоширеними в творах письменника (4 одиниці – 5,41% від усього загалу складнопідрядних речень із прислівними валентно зумовленими підрядними частинами). Опорні слова, вживані в цих конструкціях, позначають або власне-локативний стан, або процес переміщення предметів у просторі.

Складнопідрядні речення з приреченнєвими підрядними частинами зі сполучним словом *де* в романах Івана Багряного репрезентовані одним типом – конструкціями, у яких підрядна частина повністю підпорядковується головній та виступає в реченні зі значенням конкретного місця дії (4 речення, що складає 0,93% від усіх аналізованих нами речень). Інколи автор використовує специфічні структури, серед яких зафіксовано приреченнєву підрядну частину у складі вставленої конструкції або вживання автором складнопідрядних багатокomпонентних речень із однорідною супідрядністю. Усі досліджені нами підрядні частини посідають або постпозицію, або препозицію до головної частини, однак не заперечуємо їхнє існування в інтерпозиції. Заявлені речення представлені одним семантичним різновидом – конструкціями з просторовим значенням.

Останнім різновидом серед складних речень типової структури виступають складнопідрядні речення зі сполучним словом *де* з підрядними опосередкованими частинами, які не є характерними для мовної площини романів Івана Багряного (14 одиниць, що складає 3,25% від усіх проаналізованих нами речень). Ці

конструкції представлені двома формально-синтаксичними різновидами: прислівно-приреченнєвим, у яких словом-посередником виступає приреченнєвик із локативною семантикою й через нього підрядна частина пояснює увесь предикативний центр головної та прислівно-прислівним, у яких підрядна частина через посередника пов'язана з предикатом головної частини та входить до його валентних рамок. Особливістю функціонування в мові творів Івана Багряного того чи того типу речень є те, що досліджені різновиди можуть у своєму складі мати декілька посередників, у ролі яких виступають прислівники, синтаксично нерозкладені словосполучення та прийменниково-відмінкові форми іменників.

З-поміж складнопідрядних речень зі сполучним словом *де* в романах Івана Багряного цікавою є група конструкцій, які структурно і семантично відрізняються від інших складних утворень – речення специфічної структури.

Найменшу групу таких конструкцій утворюють складні одиниці приєднувального типу (5 речень – 1,6% від усіх проаналізованих нами складнопідрядних конструкцій). У таких синтаксичних одиницях підрядні частини, приєднуючись до головних приреченнєво-кореляційним зв'язком, подають додаткове повідомлення й виступають на правах відносно самостійного речення. У зв'язку з тим, що сполучне слово *де* виражає просторове значення, такі складнопідрядні речення виражають загальну просторову семантику. Вони є нечастотними в романах письменника.

Серед всього загалу досліджуваних речень у творах Івана Багряного найчастіше трапляються складнопідрядні речення зі сполучним словом *де* займенниково-співвідносного типу (199 одиниць – 46,17% від усіх проаналізованих нами речень). Ці одиниці охоплюють три основні різновиди, кожен із яких має свої унікальні характеристики. Конструкції симетричного різновиду характеризуються повною кореляцією з боку релята та опорного прономінатива (86 речень – 43,21% від усіх складних утворень займенниково-співвідносного типу). У таких реченнях семантика сполучного слова та співвідносного слова повністю збігається. Такі конструкції в романах Івана Багряного складають дві великі семантичні групи, де до першої належать

речення із семантикою чіткого визначення місця дії головної частини, а до другої – речення із семантикою описового найменування можливого місця дії головної частини. У ролі корелята найчастіше постає займенникове слово *там*, хоча інколи цю позицію займають прислівник *всюди* та займенникове слово *тут*, які відповідно поєднуються з релятом *де* у підрядній частині. Подекуди в такому типіві речень автор вживає одразу два кореляти різних функціонально-семантичних розрядів. Такі утворення є семантично неподільними конструкціями, які використовані в творі з метою підкреслення віддаленості на пряму дії в головній частині.

Речення асиметричної структури вживані в мові творів найменше. Такі одиниці являють собою конструкції, у яких корелят *те* з предметним значенням поєднується з релятом *де* просторової семантики. Усього таких конструкцій нараховуємо три (1,5% від усіх складних речень займенниково-співвідносного типу).

Найбільшим за кількістю різновидом досліджуваних конструкцій є складнопідрядні речення займенниково-співвідносного типу напівсиметричної структури (110 речень – 55,28% від усіх займенниково-співвідносних конструкцій). Для таких речень характерна неповна семантична кореляція структурних елементів конструкції, однак загальна прогнозованість між корелятом та релятом помітна відразу.

Серед цього типу займенниково-співвідносних конструкцій досить часто трапляються ті, у яких у ролі корелята виступає лексема із семантичним значенням напрямку руху *туди*, що поєднується із релятом *де* з семантикою статичної локалізації.

У сфері напівсиметричних конструкцій функціонують речення, у яких маємо корелятивні пари на кшталт *на тім місці, де*, що в традиційному руслі були розглядані у сфері несиметричних. Саме вживання адвербіального корелята поруч із лексемою на позначення конкретного місця та релятом *де* зі значенням локативності визначає загальну семантику речення як просторову. У ролі корелята можуть також бути займенникові слова: *той* у формі Р. в, Зн. в., Ор. в. та М. в.

однини; *та* у формі Н. в., Р. в., Д. в. та Зн. в.; *те* у формі Н. в. та *ті* у формі Н. в. множини.

Усі вищезазначені одиниці є продуктивними в романах Івана Багряного та формують яскраву синтаксичну площину його художнього мовлення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бабайцева В. В. Русский язык. Синтаксис и пунктуация. Москва : Просвещение, 1979. 269 с.

2. Бабайцева В. В., Максимов Л. Ю. Синтаксис. Пунктуация : учеб. пособие. Москва : Просвещение, 1987. 256 с.
3. Багрянний І. П. Скелька. Харків : Книгоспілка, 1930. 153 с.
4. Багрянний І. П. Вибрані твори : у 2 т. Київ : Юніверс, 2006. Т. 1. 584 с.
5. Багрянний І. П. Сад Гетсиманський. Харків : Фоліо, 2016. 572 с.
6. Багрянний І. П. Огненне коло. Харків : Фоліо, 2017. 443 с.
7. Багрянний І. П. Тигролови. Київ : Сім кольорів, 2018. 224 с.
8. Бевзенко С. П. Структура складного речення в українській мові. Київ : КДПІ, 1987. 80 с.
9. Булаховский Л. А. Курс русского литературного языка. Київ : Радянська школа, 1949. 376 с.
10. Буслаев Ф. И. Историческая грамматика русского языка. Синтаксис. Москва : Учпедгиз, 1881. 248 с.
11. Буслаев Ф. И. Историческая грамматика русского языка : учебник. Москва : Учпедгиз, 1959. 623 с.
12. Вихованець І. Р. Родовий відмінок на тлі синтаксичної деривації. *Мовознавство*. 1983. № 1. С. 65–71.
13. Вихованець І. Р. Семантико-синтаксична структура речення : монографія / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, В. М. Русанівський. Київ : Наукова думка, 1983. 219 с.
14. Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті : монографія. Київ: Наукова думка, 1988. 255 с.
15. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. Київ : Наукова думка, 1992. 224 с.
16. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис : підручник. Київ : Либідь, 1993. 368 с.
17. Вихованець І. Р. Складнопідрядне речення. *Українська мова* : енциклопедія / редкол. : В. М. Русанівський, О. О. Тараненко, М. П. Зяблюк та ін. Київ : Видавництво “Українська енциклопедія” ім. М. П. Бажана, 2000. С. 557.

18. Вихованець І. Р. Предикативи. *Українська мова* : енциклопедія / редкол. : В. М. Русанівський, О. О. Тараненко, М. П. Зяблюк та ін. Київ : Видавництво “Українська енциклопедія” ім. М. П. Бажана, 2000. С. 481–482.
19. Вихованець І. Р. Студії про члени речення : приреченнєвики. *Українська мова*. 2005. № 2. С. 22–27.
20. Вихованець І. Р. Студії про члени речення : прислівники. *Українська мова*. 2005. № 3. С. 22–26.
21. Гак В. Г. К проблеме семантической синтагматики. Проблемы структурной лингвистики 1971 / АН СССР. Институт русского языка ; ред. С. К. Шаумян. Москва : Наука, 1972. С. 367–395.
22. Галкина-Федорук Е. М. Безличные предложения в современном русском языке. Москва : Издательство Московского университета, 1958. 189 с.
23. Гатинская Н. В. Конструктивные различия сложносочиненных и сложноподчиненных предложений. *Сложное предложение: традиционные вопросы теории и описания и новые аспекты его изучения* : материалы научной конференции. Москва : Русский учебный центр, 2000. Вып. 1. С. 181–191.
24. Гвоздев А. Н. Современный русский литературный язык : Синтаксис. Москва : Учпедгиз, 1958. Ч. II. 302 с.
25. Гладров В. Функциональный анализ сложноподчинённых предложений. *Коммуникативно-смысловые параметры грамматики и текста* : сб. статей, посвященных юбилею Г. А. Золотовой. Москва : Эдиториал УРСС, 2002. С. 254–267.
26. Городенська К. Г. Дери́вація синтаксичних одиниць : монографія. Київ : Наукова думка, 1991. 192 с.
27. Городенська К. Г. Дієслово. *Теоретична морфологія української мови* : академічна грамати́ка української мови / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська. Київ : Пульсари, 2004. С. 217–297.
28. Городенська К. Г. Прислівник. *Теоретична морфологія української мови* : академічна грамати́ка української мови / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська. Київ : Пульсари, 2004. С. 298–327.

29. Городенська К. Г. Граматичний словник української мови : сполучники. Херсон : ХДУ, 2007. 340 с.
30. Городенська К. Г. Асемантичні підрядні сполучники у сфері об'єктних семантико-синтаксичних відношень. *Мовознавчий вісник*. Черкаси, 2009. Вип 8. С. 15–26.
31. Городенська К. Г. Сполучники української літературної мови : монографія. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. 208 с.
32. Грамматика русского языка / под ред. : В. В. Виноградова, Е. С. Истрина. Москва : Изд-во АН СССР, 1954. Т. II. Ч. II. 444 с.
33. Грамматика русского языка / под ред. : В. В. Виноградова, Е. С. Истрина. Москва : Изд-во АН СССР, 1960. Т. II. Ч. I. 702 с.
34. Греч Н. И. О сочетании предложений. *Практическая грамматика русского языка*. Санкт-Петербург : Изд-во тип. СПб. восп. дома, 1827. С. 357–420.
35. Грищенко А. А. Синтаксис. *Украинская грамматика* / В. М. Русановский, М. А. Жовтобрюх, Е. Г. Городенская, А. А. Грищенко. Київ : Наукова думка, 1986. С. 252–338.
36. Гуйванюк Н. В. Формально-семантичні співвідношення в системі синтаксичних одиниць : монографія. Чернівці : Рута, 1999. 336 с.
37. Дымарский М. Я. В каком смысле сложноподчиненное предложение является структурно-семантическим единством? *Теоретические проблемы функциональной грамматики* : материалы всероссийской научной конференции, г. Санкт-Петербург, 26–28 сентября 2001 г. Санкт-Петербург : Наука, 2001. С. 27–35.
38. Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови : Синтаксис : монографія. Донецьк : ДонНУ, 2001. 662 с.
39. Загнітко А. П. Теорія сучасного синтаксису : монографія. 3-тє вид., виправл. і доп. Донецьк : ДонНУ, 2008. 294 с.
40. Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови. Морфологія. Синтаксис : монографія. Донецьк : ТОВ “ВКФ “БАО”, 2011. 992 с.
41. Каранська М. У. Синтаксис сучасної української літературної мови : навч. посібник. Київ : НМК ВО, 1992. 400 с.

42. Крючков С. Е. Современный русский язык. Синтаксис сложного предложения / С. Е. Крючков, Л. Ю. Максимов. Москва : Просвещение, 1977. 192 с.

43. Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови. Синтаксис. Київ : Радянська школа, 1965. 282 с.

44. Латышева А. Н. К вопросу о классификации сложноподчиненных предложений: три стратегии оформления подчинения. *Сложное предложение: традиционные вопросы теории и описания и новые аспекты его изучения* : материалы научной конференции. Москва : Русский учебный центр, 2000. Вып. 1. С. 86–94.

45. Ломакович С. В. Займенниково-співвідносні конструкції в системі складнопідрядного речення української мови : навч. посібник. Київ : НМК ВО, 1993. 382 с.

46. Максим'юк О. В. Сполучення стійкої позиційної зв'язаності. *Науковий вісник Чернівецького національного університету* : зб. наук. праць. Чернівці : Чернівецький національний університет, 2009. Вип. 457–477. С. 128–134.

47. Мірченко М. В. Структура синтаксичних категорій : монографія. 2-ге вид., переробл. Луцьк : РВВ "Вежа" Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2004. 393 с.

48. Овсяннико-Куликовский Д. Н. Синтаксис русского языка. 2-е изд., испр. и доп. Санкт-Петербург : Изд. И. Л. Овсяннико-Куликовской, 1912. 322 с.

49. Ожоган В. М. Займенникові слова у граматичній структурі сучасної української мови : монографія. Київ, 1997. 231 с.

50. Онатій А. В. Проблема статусу напівсиметричних займенниково-співвідносних речень. *Вісник КНЛУ. Серія Філологія* : зб. наук. праць / голов. ред. М. П. Баган. Київ, 2017. Т. 20. № 2. С. 28–37.

51. Онатій А. В. Особливості реалізації прислівно-кореляційного зв'язку в займенниково-співвідносних реченнях симетричної, напівсиметричної та несиметричної структури. *Наукові записки НаУКМА. Мовознавство*. 2018. Т. 1. С. 12–17.

52. Онатій А. В. Синтаксична організація складнопідрядних займенниково-співвідносних речень несиметричної структури : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Вінниця, 2018. 20 с.
53. Островська Л. С. Структурні моделі парцельованих конструкцій. *Український смисл*. 2017. № 2017. С. 252–263.
54. Перегінець М. П. Синтакса простого речення. *Підвищений курс української мови* / за ред. Л. А. Булаховського. Харків : Інв.-друк, 1931. С. 266–296.
55. Петерсон М. Н. Очерк синтаксиса русского языка. Москва ; Петроград : Госиздат, 1923. 131 с.
56. Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении. Москва : Учпедгиз, 1956. 511 с.
57. Писаренко А. О. Складнопідрядні речення зі сполучним словом де з прислівними валентно зумовленими підрядними частинами у романах Івана Багряного. *Матеріали студентських наукових читань* : зб. наук. праць. Кривий Ріг, 2019. Вип. 6. С. 83–89.
58. Пономарів О. Д., Різун В. В., Шевченко Л. Ю. Сучасна українська мова : підручник. Київ : Либідь, 2001. 400 с.
59. Поспелов М. С. Складнопідрядне речення і основні особливості його будови. *Українська мова в школі*, 1953. № 1. С. 23–28.
60. Поспелов Н. С. Сложноподчинённое предложение и его структурные типы. *Вопросы языкознания*. 1959. № 2. С. 19–27.
61. Поспелов Н. С. Мысли о русской грамматике : избранные труды. Москва : Наука, 1990. 182 с.
62. Руднев А. Г. Синтаксис современного русского языка. Москва : Высшая школа, 1963. 364 с.
63. Слинько І. І., Гуйванюк Н. В., Кобилянська М. Ф. Синтаксис сучасної української мови : проблемні питання. Київ : Вища школа, 1994. 670 с.
64. Современный русский литературный язык : учеб. для филол. спец. пед. ин-тов / П. А. Лекант, Н. Г. Гольцова, В. П. Жуков ; под ред. П. А. Леканта. 2-е изд., испр. Москва : Высшая школа, 1988. 416 с.

65. Современный русский язык : учеб. для филол. спец. пед. ин-тов / В. А. Белошапкова, Е. А. Брызгунова, Е. А. Земская ; под ред. В. А. Белошапковой. 3-е изд., испр. и доп. Москва : Высшая школа, 1989. 416 с.
66. Сучасна українська літературна мова : синтаксис / за заг. ред. акад. АН УРСР І. К. Білодіда. Київ : Наук. думка, 1972. 516 с.
67. Сучасна українська мова / за ред. О. Д. Пономарева. Київ : Либідь, 1997. 400 с.
68. Тимченко Є. К. Українська грамати́ка. Київ : Кри́ниця, 1918. Ч. I. 142 с.
69. Украинская грамматика / В. М. Русановский и др. Киев : Наукова думка, 1986. 360 с.
70. Фортунатов П. Ф. Избранные труды. Москва : Учпедгиз, 1956. Т. 1. 450 с.
71. Христіанінова Р. О. Техніка оформлення залежної предикації в складнопідрядних реченнях. *Мовознавчий вісник* : зб. наук. пр. 2008. Вип. 7. С. 248–256.
72. Христіанінова Р. О. Семантичні різновиди складнопідрядних речень приєднувального типу. *Актуальні проблеми слов'янської філології. Серія : Лінгвістика і літературознавство* : міжвуз. зб. наук. ст. / гол. ред. В. А. Зарва. Ніжин : ТОВ “Видавництво “Аспект-Поліграф”, 2008. Вип. XVII. С. 99–106.
73. Христіанінова Р. О. Складнопідрядні речення в сучасній українській літературній мові : монографія / відп. ред. І. Р. Вихованець. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2012. 368 с.
74. Христіанінова Р. О. Формально-граматична типологія складнопідрядних речень. *Мовознавчий вісник* : зб. наук. пр. 2015. Вип. 20. С. 93–98.
75. Чередниченко І. Г. Складнопідрядні речення в сучасній українській мові. Чернівці : Видавництво Чернівецького університету, 1959. 134 с.
76. Черемисина М. И. Некоторые вопросы теории сложного предложения в языках разных систем / М. И. Черемисина. *Теоретические проблемы синтаксиса и лексикологии языков разных систем*. Новосибирск : Наука, 2004. С. 205–262.
77. Шелякин М. А. Справочник по русской грамматике : учебное издание. Москва : Русский язык, 2000. 355 с.

78. Шинкарук В. Д. Модусно-диктумна співвіднесеність у реченнєвій структурі. *Науковий вісник Чернівецького національного університету* : зб. наук. праць / наук. ред. Б. І. Бунчук. Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2009. Вип. 475–477. С. 51–58.
79. Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови : підручник. Київ : Видавничий дім “Академія”, 2004. 408 с.
80. Ющук І. П. Українська мова. Київ : Либідь, 2003. 640 с.
81. Ваґ Р. Gramatyka języka polskiego. Warszawa : Wiedza Powszechna, 2010. 508 s.
82. Brown M. Syntax : Linguistic Introduction to Sentence Structure. London ; New York, 1996. 382 p.
83. Charaudeau P. Grammaire du sens et de l'expression, Paris : Hachette, 1992. 927 p.
84. Gladrow W. Syntax und Syntaxkonzeptionen / H. Jachnow. *Handbuch der sprachwissenschaftlichen Russistik und ihrer Grenzdisziplinen*. Wiesbaden, 1999. S. 386–424.
85. Greimas A. J. Sémantique Structurale : Recherche de Méthode. Paris : Larousse, 1966. 262 p.
86. Nagórko A. Zarys gramatyki polskiej. Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN, 1997. 235 s.